

İNGİLİZ THE TIMES GAZETESİ'NE GÖRE
ERZURUM'UN RUSLAR TARAFINDAN İŞGALİ (1916)

*****

ERZURUM OCCUPATION BY RUSSIANS ACCORDING TO ENGLISH
THE TIMES NEWSPAPER

Doç.Dr. Enis ŞAHİN*

Arş.Gör. Fikrettin YAVUZ**

Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî taksimatına göre Doğu Anadolu'nun orta-kuzey kısmında yer alan Erzurum, tarih boyunca çok önemli gelişmelere sahne olmuş Anadolu'nun en eski şehirlerinden birisidir. Osmanlı Vilayât-ı Şarkıyesi/Sittesi'ni oluşturan altı vilayetten birisi olan Erzurum, çok önemli yolların kesişme noktasında bulunması ve konumunun savunmaya elverişli olması sebebiyle, ekonomik ve askerî açılarından bölgenin en önde gelen şehirlerinden birisi olmuştur. Kuzeyde Trabzon, Kafkasya ve İran'dan gelip, Erzurum'dan geçen büyük yolların denize ulaştığı noktadır. Bir anlamda Erzurum'un da limanı durumundadır. Trabzon, Erzurum için bir nefes alma noktası ve liman vasıtasıyla şehrin batıyla bağlantısının da ana terminalidir. Erzurum'un özellikle İstanbul ile bağlarını temin eden vilayet Trabzon'dur. Yine Trabzon İstanbul'dan gelen gerek ekonomik, gerek sosyal ve gerekse askerî malzemelerin de Erzurum'a ulaştırılma merkezidir. Erzurum şehri, İpek Yolu üzerinde de önemli bir konuma sahip olmuştur. İran'dan gelen transit yolu, Kars üzerinden gelen Kafkas yolları, batıda Sivas'tan geçerek Karasu boyunca uzanan yol, Van gölü ve Yukarı Murat suyu havzasından çıkan yollar da mecburî bir istikametle Erzurum'dan geçerler. Erzurum şehri, kendi adını taşıyan ovanın güneydoğusunda, Palandöken dağlarının kuzey kısmına

---

* Sakarya Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Adapazarı, Sakarya, Türkiye.

** Sakarya Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, Adapazarı, Sakarya, Türkiye.

yaslanmıştır. Hem bölgenin en büyük şehridir, hem de Doğu Anadolu'nun keşişme yollarının merkezinde bulunduğu için en büyük pazarı durumundadır. Bu özelliklerinden dolayı Erzurum, tarih boyunca sürekli iyi müdafaa edilir bir konumda bulundurulmuş, ordularla çok sıkı bir şekilde tahkim edilmiştir. Erzurum'a sahip olmak, Doğu Anadolu'yu elde bulundurmak demek olduğundan, ordu merkezi olarak da değer kazanmıştır. Zaman zaman bir sınır şehri olma özelliği de taşıyan Erzurum, Türkler için her zaman için çok önemli olmuş, bu önemini tarih boyunca hep korumuştur.

Erzurum ve çevresi, bölge üzerinde büyük beklenti ve politikaları olan Rusya için de çok önemli bir konumda yer almıştır. Bu şehir, Rusya'nın güneye iniş istikametlerindeki ana hedeflerinin en önemlilerinden birisidir. Rusya'nın Kafkas dağlarını aştıktan sonra, ikiye ayrılan güneye inme istikametinin batı kolunu Doğu Anadolu oluşturmaktadır ve Erzurum bu aşamanın başlangıcındaki en önemli hedefdir. Ruslar Erzurum'a sahip olarak ve bu önemli şehri tahkim ederek, güney ve güney batı yönündeki sıçramalarında burasını önemli bir üs olarak kullanmak istemişlerdir. 1774 Küçük Kaynarca, 1829 Edirne ve 1878 Ayastefanos ve Berlin Barışlarının imzalanmasıyla Kafkasya'yı aşmış, Anadolu yönünde ilerlemede büyük avantajlar elde eden Rus Çarlığı, I. Dünya Savaşı'nın Rus ihtilallerine kadar devam eden ilk evresinde Türkiye aleyhine büyük ilerleme göstermiştir. Ruslar ilk defa 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi sırasında Erzurum'a kadar gelip, şehri kısa bir süreliğine ele geçirdiler. Ancak Edirne Barışı ile geri vermek durumunda kaldılar.

Ruslar Erzurum önlerine kadar birkaç defa gelmiş olmalarına rağmen, bu tarihten sonra iki defa daha Erzurum'u işgal edebilmişlerdir. Erzurum'daki ikinci Rus istilası 1877-1878 tarihli Osmanlı-Rus harbi sırasındadır. Ayastefanos Antlaşması ile Ruslara bırakılan Erzurum, Berlin Barışı'nın imzalanmasıyla birlikte yeniden Türk kontrolüne girmiş oldu. Tabii ki Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslara verilmesiyle birlikte Erzurum bir serhat şehri oldu. Çünkü Rusya, Erzurum Vilayeti'nin doğusunda Osmanlı devletinin sınırdaşı olmuştu. Nihayet Erzurum son kez Rus istilasına I. Dünya Savaşı sırasında uğrayacaktır. Kuzeyde Trabzon'a da sahip olmak isteyerek ve bu işgali 1916 Nisanı'nda gerçekleştirerek, hem deniz, hem kara gücüyle Anadolu'nun işgalinde önemli aşamalar katetmek isteyen yine Rusya'dır. Bu suretle Rusya'nın "tarihî güneye inme politikaları" da hayat bulmuş olacaktı. Zaten 1917 yılında Rusya Şubat ve Ekim İhtilallerini yaşamamış olsaydı, askerî, siyasî ve ekonomik açılardan hiç de iyi durumda olmadığı zaten bilinen Osmanlı devletinin Rusya'yı durdurması ve Doğu Anadolu'nun işgalini engellemesi nereden bakılırsa bakılınsın muhtemelen imkânsız yakın bir derecede zor olacaktı. Türkiye için bir mucize gerekliydi ve bunu Rus ihtilalleri sağlayacaktır. Ve Türkiye de Rus ihtilallerinin kendisi için ortaya çıkarmış olduğu avantajlardan istifade ederek, Türk Doğu Anadolu'sunu

geri alabilecek, bununla da yetinmeyerek, Mondros Mütarekesi ile sonuçlanacak sürece kadar, Kafkasya bölgesindeki sınırlarını Rusya aleyhine olmak üzere 1914, 1878 ve hatta 1828 sınırlarına kadar genişletecektir.

Bu makale, Rusların 1916 Şubatı'nda Erzurum'u işgal etmelerini konu edinmektedir. Çalışma hazırlanırken dayanılan başlıca kaynak, Batı basınının en önemli gazeteleri arasında kabul edilen The Times'dır¹. Zaten yazının orijinallığı de, doğudaki altı vilayetin en önemlilerinden birisi olan Erzurum'un işgal hadisesine, Batı dünyasının nasıl yaklaştığının ve kendi kamuoylarına bunu ne şekilde yansıttığının tespitini oluşturmaktadır. Zaman zaman İngiltere'nin resmî sözcülüğünü de yapmış olan The Times'ın bakış açısı, Dünya Savaşı sırasında İngiliz-Rus müttefikliği göz önüne alındığında büyük önem kazanmaktadır. 1917 Kasım ayındaki Bolşevik İhtilali'ne kadar müttefik olan ve savaştan çekilip, müttefiklerini yüz üstü bırakmış olduğundan dolayı Batı dünyasının cezalandırma yoluna gittiği Rusya, bu tarihten sonra uzun sayılabilecek bir süreyle yalnızlığa terk edilecektir. İşte bu yazının amacı, 1916 yılında başlayan Rus işgalinin, The Times gazetesine dayanılarak ayrıntılı bir incelemesini ortaya koyabilmektir. İngilizler, müttefikleri olan Rusların Erzurum'u işgalini nasıl algılamışlardır? Onlara yaklaşımları ne olmuştur? Rus işgali ve Türklerin Erzurum'u tahliye etmeleri, Batı kamuoyuna nasıl yansıtılmıştır? Türk Vilayât-ı Şarkıyesi hakkındaki İngiliz düşünceleri ve bölgeyle ilgili muhtelif meseleler üzerindeki yaklaşımları nasıldır? Özellikle Ermeni Meselesi boyutunda düşünüldüğünde, İngiltere'nin I. Dünya Savaşı sırasında bu önemli probleme bakış açısı ne şekildedir? İngilizler, Erzurum'un da içinde bulunduğu Doğu Anadolu bölgesine neden "Turkish Armenia" gibi yanlı isimler vermektedirler?

¹ İngiltere'nin en önemli gazetesi durumundaki The Times, yayın hayatına başladığı 1 Ocak 1785 tarihinden itibaren The Daily Universal Register adı altında yayınlanmaya başlamıştır (The Daily Universal Register, January 1, 1785, Saturday, No. 1). Üçüncü kuruluş yılı olan 1 Ocak 1788 tarihinden itibaren ise, The Times adıyla çıkarıldı (The Times, January 1, 1788, Tuesday, No. 940) ve o tarihten itibaren bugüne kadar uzanan süreçte hala aynı isimle yayınlanmaktadır. The Times, İngiltere'nin The Guardian ve The Daily Telegraph ile birlikte en önemli gazetesi sayılmakla birlikte, diğerlerinden hep bir adım önde olmuştur. Onlara göre daha tanınmış ve etkili bir yayın organı olarak kabul edilmektedir. Zaman zaman İngiliz hükümetlerinin resmî yayın organı olacak kadar etkili yayın politikaları izlemiş, yaptığı yayınlar hükümetlerin genel politikalarıyla adeta özdeşleşmiştir. İkiyüz yılı aşkın bir süredir gerçekleştirdiği etkin yayıncılığı sayesinde, bugün dahi dünyanın en önde gelen gazetelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden hakkında önemli eserler kaleme alınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Martin Walker, Basının Gücü (Powers of the Press), çeviren: Gülden Şen, İstanbul, 1999, s. 39-77. The Times gazetesinin 1785-1985 tarihleri arasında 200 yıl zarfında yayınlanmış tüm nüshaları, bugün internet ortamından da erişime açılmıştır. Bu önemli İngiliz gazetesi, tarih araştırmacıları için son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

İşte tüm bu soruların cevabı, The Times'ın bakış açısıyla aranacak ve ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bilindiği gibi Ruslar I. Dünya Savaşı sırasında Erzurum'a 16 Şubat 1916'da girmişler ve 12 Mart 1918 tarihinde şehrin Türkler tarafından elde edilmesine kadar bu şehri işgalleri altında bulundurmuşlardır. Yaklaşık olarak 25 ay kadar devam eden Rus işgali süresince, Erzurum halkının çok büyük bir kısmı şehri tahliye etmiş, büyük sıkıntılarla birlikte Anadolu'nun batı ve güney vilayetlerine hicret etmişti². Erzurum için zor günler 16 Şubat 1916'da Rusların gelişiyle başlamış olsa da, hadiselerden, konuyla ilgili gelişmelerin, savaşın başlangıç dönemiyle birlikte, hatta daha önce ortaya çıktığı kesindir. Zira Doğu Anadolu, Rusların öteden beri almayı arzu ettikleri bir bölgeydi, dahası güneye doğru inmeyi planladıkları ana istikamet üzerinde bulunuyordu. Rusların bir savaşın çıkması ve arzuladıkları bu bölgeyi almak istedikleri şüphe götürmez bir gerçektir. Şimdi savaşın başlamasından sonra bir oldu-bittiye getirilmek suretiyle Türk donanmasının Karadeniz'deki bazı Rus limanlarını bombardımanı ve Ruslara önemsiz kayıplar verdirebilmelerini müteakiben, bunun Ruslar tarafından beklenen fırsat olarak değerlendirilmemesi için bir sebep yoktu. Nitekim öyle de oldu. Hem Ruslar, hem de Batılı müttefikleri bunu Osmanlı devletinin savaşa girişi için yeterli sebep olarak nitelendirdiler. Özellikle The Times'ın konuyla ilgili başlıkları son derece çarpıcıydı: "Türklerin Savaşa Girişi, Rusya'ya Saldırı, Açık Limanların Bombardımanı, Breslau ve Hamidiye Karadeniz'de"³. Artık Osmanlı devleti için dört yıl sürecek ve pek büyük bir yıkımı beraberinde getirecek olan nihai savaş resmen başlamış oluyordu.

Bundan sonra olaylar hızla gelişmeye başladı. Rusya bu gelişmeyi bir savaş sebebi sayarak, Türkiye'ye savaş ilân etti. Bunu müteakiben Çar II. Nikola durumu Kafkas Rus Orduları Başkomutanı durumunda bulunan Kont Vorontsov Daskov'a bildirdi. Karadeniz olayının ve Türkiye'ye savaş ilân edildiğinin öğrenilmesini, Kont Vorontsov Daskov'un aynı gün Kafkas Rus Başkomutanlığı'na yönelik olarak yayınlamış olduğu bildiri takip etti. 29 Ekim tarihli bildirisinde Kont Vorontsov, Türklerin beklenmeyen bir şekilde Karadeniz'de bulunan limanlarına ve donanmalarına hücum ettiklerini, bu nedenle Çar'dan Rusya'nın Türkiye ile artık savaş halinde olduğuna dair bir emir aldığını, bu yüzden de komutası altındaki Kafkas Rus ordularının sınırı geçip, Türklere hücum etmesini emrediyordu. Rus birlikleri o ana kadar Batum, Ardahan ve Kars sınırlarının batısındaki çizgide bulunuyorlardı. 1914'deki bu sınır, 1878'de Berlin Kongresi'nde tespit edilmiş ve adı geçen Üç Sancak

² Bu gelişmelerle ilgili tüm ayrıntılar için bkz. Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992.

³ The Times, October 30, 1914, Friday, No. 40681.

Rusya'ya verilmişti. Rusya bu sancakları güçlü bir şekilde tahkim etmişti⁴. Vorontsov Daskov'un bu emri üzerine, Kafkas cephesindeki Rus birlikleri hazırlıklarını tamamlamışlar ve General Bergmann idaresinde 2 Kasım sabahıyla birlikte Türk sınırına, batı yönünde yer yer geçilmeye başlanmıştır. Bu geçişin, sadece karada olmayıp, Karadeniz'deki Rus filosunun da özellikle Trabzon'u elde etmek amacıyla denizden harekete geçtiğini ayrıca izah etmeye gerek yoktur⁵. Karadan hareket eden ve Erzurum istikametinde Türk sınırını geçip ilerleyen Rus ordularının ilk hedefi tahkimli Zivin kalesi olmuştur⁶.

Zivin Kars'tan Erzurum'a uzanan yol üzerinde bulunuyordu. Aynı zamanda Aras nehrinin sol tarafı veya kuzeyindeki bir kolu olan Zivin suyu üzerindeki geçitlere de hakim olan Zivin kalesi, iyi tahkim edilmiş olmasıyla dikkat çekiyordu. Burada Ruslarla Türkler arasında yapılan kısa ama etkili mücadeleler Ruslar tarafından kazanıldı. Sonuç, Rus Orduları Başkumandanlığı'ndan 4 Kasım 1914 tarihinde Reuter ajansı vasıtasıyla yapılan resmî açıklamada, şu şekilde duyuruluyordu: "Birliklerimiz Türk sınırını geçti ve Türk ileri karakollarının arkalarına kadar uzandı. Bu harekât ve çarpışmalar sonucunda Zivin, Karakilise, Passinska, Akhty Butakh, Khorum/Horum, Myssun ve Azap işgal edildi". Zivin'in cepheye uzaklığı 4 km kadardı. Kars-Erzurum yolu üzerindeki Horum ve Azap köylerinden Azap'ın Rus cephesine uzaklığı 28 km, Erzurum'a uzaklığı ise 73 km idi⁷. Bu uzaklıklar, Rusların Türk toprakları içerisinde kısa zaman zarfında aldıkları mesafeyi gösteriyordu. Zivin ile birlikte bu tahkimli köylerin Ruslar tarafından ele geçirilmesi, Rusların bu cephede önemli avantajlar kazandıklarını göstermesi bakımından

⁴ Elviye-i Selâse de denilen "Kars, Batum ve Ardahan şehirleri ve çevreleri Berlin Kongresi mucibince Rusya'ya bırakılmıştı. Hudut hattı Batum'un güneyinde, Çoruh ırmağının aşağı mecrasının 16-18 km güneydoğusundan Artvin'in aşağısında Çoruh istikametinde gider ve Oltu çayına muvazi olarak uzanır, Narman kasabası yakınında bu çayı aşardı. Oltu kasabası Ruslara bırakılmıştı. Oltu'dan Narman (İd), Gürcüboğaz üzerinden Erzurum'a giden yol çok mühimdi. Çünkü bu yol, Erzurum'un tabii müdafaası sayılan Deveboynu geçidinin kuzeydoğusunun arkasına düşerdi. Kars kesimindeki sınır ise, Türkiye'de kalan Zivin ile Rusların hudut istasyonu olan Karaorgan arasındaki Soğanlı dağlarından, aşağı ve yukarı Mecinkirt köyleri arasından geçerdi. Kuraorgan'dan, yani Rus hududundan Erzurum'a havadan kuş uçuşu 85 km tutardı. Kars ise huduttaki Rus kalesi olmuş, esaslı surette tahkim edilmiş ve Maveray-ı Kafkas'ın Türkler tarafından istilası yolunda en büyük mania teşkil etmekte idi" (Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 259-260).

⁵ Bu yazının konusu Erzurum'un Ruslar tarafından işgali olduğu için, cephenin diğer kısımlarına ve Osmanlı devletinin savaş sırasında mücadele ettiği diğer cephelere değinilmeyecek, gelişmeler Erzurum üzerinde yoğunlaştırılacaktır.

⁶ The Times, October 30, 1914, Friday, No. 40681; Konukçu, Erzurum, s. 617.

⁷ The Times, November 5, 1914, Thursday, No. 40687.

ehemmiyetlidir. Artık Soğanlı dağları ve bölgedeki diğer geçitlere Rusların hakim olmaya başladıkları ifade edilebilirdi.

Ruslar tabii ki bu ilerleme ile yetinmeyip, Batı yönündeki askerî faaliyetlerini hızla sürdürmeye devam ettiler. Petrograd'dan 8 Kasım'da yapılan resmî açıklamaya göre, Rusların bu istikametteki en önemli hedefleri Erzurum'du ve o yöndeki ilerleme hızla sürdürülüyordu. Erzurum'dan önceki hedef, Erzurum'a 53 km mesafede bulunan Köprüköy idi. Zivin ve çevresinin kaybedilmesinden ve önemli geçitlerin Rusların eline geçmesinden sonra şimdi büyük bir stratejik öneme sahip olan Köprüköy, aynı zamanda doğal bir savunma hattı özelliği de gösteriyordu. Ayrıca Hasan İzzet Paşa komutasındaki Türk birlikleri tarafından son anda iyi tahkim edilmişti. Türkler ve Ruslar arasında Köprüköy'deki mücadeleler 6 Kasım'da başladı. I. Köprüköy muharebesi de denilen bu savaşın ilk mücadelelerini akşam saatlerine doğru Ruslar kazandılar. Ertesi gün kuvvetli bir Türk birliği, Hasankale'den Köprüköy yönüne doğru harekete geçti ve bir gün önce kaybedilen Köprüköy'ü geri almak istedi. Ancak Rus ordusunda bulunan Kazak topçu birliğinin üstün gayretleri ve başarılı atışlarıyla Türk birlikleri püskürtüldüler⁸. Diğer taraftan Ruslar 7 Kasım tarihinde, cephenin biraz güney doğusunda kalan Karakülise ve Eleşkirt'i işgal etmişlerdi⁹. Köprüköy'de Türk birlikleri ile Ruslar arasındaki mücadeleler ise, 9 Kasım tarihine kadar sürdü. Ancak Türk tarafı sonucu değiştirebilecek herhangi bir başarı kazanamadı¹⁰. The Times'ın bunu okuyucularına duyurma şekli son derece dikkat çekiciydi: "Türk Ermenistanı"ndan¹¹ gelen haberlere göre, Ruslar,

⁸ The Times, November 10, 1914, Tuesday, No. 40692.

⁹ The Times, November 11, 1914, Wednesday, No. 40693.

¹⁰ The Times, November 18, 1914, Wednesday, No. 40700.

¹¹ "Türk Ermenistanı" terimi, genellikle Batılılar ve Ruslar tarafından, kendi bakış açılarının bir sonucu olarak Türk Doğu vilayetleri manasında kullanılmıştır. Oysa Osmanlı kaynaklarında Türk Doğu vilayetlerinin yerine olmak üzere Vilayat-ı Sitte veya Vilayat-ı Şarkıye gibi terimler esas alınmaktaydı ki, bunlarla kastedilen vilayetler şunlardı: Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Elazığ. Altı vilayet veya şark vilayetleri olarak çevrilebilecek olan bu tabir, Batılı kaynaklarda "Turkish Armenia"nın yanı sıra, "Six Armenian Vilayets" olarak da geçmektedir. Ruslar, bugünkü Ermenistan arazisi için "Russian Armenia (Rus Ermenistanı)" terimini kullanarak, iki terim arasındaki farkı da dile getirmek istemişlerdir. Bilindiği gibi onlarla birlikte Batılılar, "Türk Ermenistanı"ni "Batı Ermenistan" ve "Rus Ermenistanı"ni "Doğu Ermenistan" olarak nitelerler ki, ikisinin birleşimi de onların bakış açısı doğrultusunda "Büyük Ermenistan (Grand Armenia)" ülkesini (!?) oluşturmaktadır. Ruslar, Türk Doğu vilayetlerinin karşılığı olarak çoğunlukla "Türk Ermenistanı" ibaresini kullanmaktadırlar ki, bu isimlendirme, sun'i olarak Batılılar ve bilhassa Ruslar tarafından oluşturulan "Ermeni Meselesi"ne yönelik bakış açılarını yansıtmaktadır. Onlara göre, Doğu Anadolu ve Karadeniz'in doğu kısmının tamamı, hayali "Büyük Ermenistan" projesinin uzuvlarını oluştuyordu. Fakat Ruslar bazen sadece adı geçen

Erzurum'un sadece 33 mil/53 km doğusunda bulunan önemli bir mevzii ele geçirdiler"¹². Onlar fırsat buldukça, bölgeyi "Ermenistan" olarak nitelemekten geri durmamışlardır¹³. 11 Kasım tarihli The Times ise, konuyla ilgili biraz daha ayrıntılı olan Rus resmî tebliğini yayınlamıştı. "Ermenistan'daki ilerleyiş" adını taşıyan bu tebliğin KöprükÖy kısmı şu şekildeydi: "8 Kasım'da KöprükÖy'de savaş tekrar başladı. Türkler şimdi Erzurum bölgesini ve buradaki garnizonları tahkim ediyorlar. Saldırıların karakteri ve aldığımız bilgiler doğrultusunda, Türk hareketini Alman subayların yönlendirdiğini görüyoruz. Mücadele özellikle Türklerin cepheye yeni kuvvetler gönderdikleri öğlen saatlerinden sonra şiddetlenmiştir. Türklerin cephemizi kuşatma denemeleri başarısızlıkla sonuçlandı. Birliklerimizin kahramanlığı ile akşamdan itibaren savaş şiddetlenmiş olsa da, önceden elde ettiğimiz yerleri muhafaza edebildik"¹⁴. KöprükÖy'ün sükûtu ile 6-9 Kasım 1914 tarihlerinde gerçekleşen I. KöprükÖy muharebesi de sona ermişti.

altı vilayeti, bazen de bu vilayetlerle birlikte Karadeniz'in orta ve doğu kısmını oluşturan Trabzon Vilayeti arazisini kastedmişlerdir. Bir anlamda, Rus dış politikasının çıkarları ne zaman neyi gerektiriyorsa, Ruslar da duruma göre tabir değiştirmişlerdir. Bu yüzdendir ki, onlar I. Dünya Savaşı sırasında, işgalleri altında bulunan tüm Türk vilayetleri için, o günkü politikalarının bir gereği olarak "Türk Ermenistanı" nı kullanmayı tercih etmişlerdir. The Times'tan alıntı halinde tercüme edilen yukarıdaki satırlarda "Turkish Armenia" tabirinin geçmesi, bu dönem zarfındaki Rus ve İngiliz politikalarının mahiyetini göstermektedir ("Türk Ermenistanı" ile ilgili geniş bilgi için bkz. Enis Şahin, "Bolşevik Hükümetinin Ermeni Siyaseti ve 'Türk Ermenistanı' Meselesi", Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 5 (1996), s. 29-45; Enis Şahin, Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002, s. 89 vd). Fakat bu bakış açısı, yukarıda da ifade edildiği gibi "Ermeni Meselesi"nin güdümlü aşamalarından birisidir. Adı geçen bu arazilerde yaşayan Osmanlı Ermenilerinin, tarihin hiçbir evresinde, kendilerinin olduğunu iddia etmiş oldukları bu bölgede, "kendi adlarıyla anılacak kadar yoğun olarak yaşamadıkları", daha önce yayınlanmış olan nüfus istatistiklerinde ayrıntılarıyla birlikte ortaya konulmuştur (Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, İstanbul, 2003). Ermeni, Rus ve Batılı kaynakların bugün Türk Doğu Anadolu'su ile ilgili hala aynı ibareler üzerinde ısrar etmeleri, aradan geçen zaman içerisinde, onların bakış açılarında herhangi bir değişme olmadığını göstermesi açısından da önemlidir.

¹² Bu haberin devamında şu ifadelere yer veriliyordu: "Van Vilayeti'nde sayıca hayli fazla miktarda olan Ermeniler, Türklere karşı silahlı bir isyan başlattılar" (The Times, November 9, 1914, Monday, No. 40691). Zaten Erzurum'un kuzeyinde Rus sahil harekâtı ve güneyinde de Van yönündeki Rus taarruzları devam ediyordu.

¹³ The Times, May 16, 1913, Friday, No. 40213; November 24, 1913, Monday, No: 40377; April 9, 1914, Thursday, No. 40493.

¹⁴ The Times, November 11, 1914, Wednesday, No. 40693.

Türklerle Rusların Köprükölü'de ikinci karşılaşmaları 11-13 Kasım tarihlerinde gerçekleşti. Bu savaş, III. Türk Ordusu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın emri ile başlatıldı¹⁵. Erzurum şehir merkezinde bulunan ağırlıklarıyla, Türk Ordusu'nun miktarı 300.000'e ulaşıyordu¹⁶. Havanın karlı ve son derece soğuk olduğu bir günde başlayan mücadelede, Ruslar kısmî olarak geri çekilmek durumunda kaldılar. Kesin sonuçlu bir savaşı kabul etmeyen Ruslar, takviye alabilecekleri ümidiyle oyalama taktiği uyguluyorlardı. 13 Kasım'da Ruslar doğuya doğru tekrar genel bir çekilmede bulunmak zorunda kaldılar. II. Köprükölü savaşı, Rusların mağlup edilemese de, çekilmeleriyle ve Türk muvaffakiyetiyle sonuçlanmıştır. 16 Kasım tarihinde yapılan Azap savaşı da II. Köprükölü savaşı gibi son bulmuştur¹⁷. Gerek II. Köprükölü ve gerekse Azap savaşlarındaki kısmî Türk başarılarıyla ilgili The Times'ın sayfalarında Ruslarla ilgili herhangi olumsuz bir bilgi neşredilmemiştir. II. Köprükölü ve Azap savaşları sadece şu kısa cümleyle geçirilmiştir: "Ermenistan'da Sert Çarpışmalar: Köprükölü ve Horasan'da Türklerle Ruslar arasında korkunç çarpışmalar oldu"¹⁸. The Times'ta yayınlanan Türk resmî tebliğinde, Köprükölü'deki çarpışmalarda, Türklerin Ruslardan sadece birkaç top aldıkları ifade ediliyordu¹⁹. Başka tek bir satır bilgi söz konusu değildi. Bu durum, İngilizlerin, müttefiki olan Ruslarla ilgili olumsuz bir haber yayınlamadıkları ve taraflı davrandıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Onların dünya çapında büyük bir gazete olarak ifade ettikleri The Times'ta, müttefikleri Rusya'nın kısmî başarısızlıklarıyla ilgili haberlerin dahi yer almaması oldukça manidardır.

16 Kasım tarihli Rus resmî tebliğinde, Köprükölü civarındaki Türk birliklerinin durumuyla ilgili keşifler yapıldığı ve bu birliklerin Erzurum ve Trabzon'dan gönderilen ikmal birlikleriyle takviye edildikleri bildiriliyordu²⁰. Buna karşılık 21 Kasım'da yayınlanan başka bir resmî tebliğde, Tiflis kaynaklı bir habere göre, Türklerin Erzurum'a doğru büyük bir çekilme içerisinde olduğu ifade ediliyordu²¹. Bundan iki gün sonraki Rus resmî tebliği şu ifadeleri içeriyordu: "Erzurum yönünde birliklerimizden biri Yüzveren'e ulaştı. Birliklerimiz her tarafta Türklerin üzerine yürümektedirler". "Kafkasya'da Rus İlerleyişi" başlığıyla gazetede verilen bilgi ve yapılan değerlendirmelerde ise şu hususlar üzerinde duruluyordu: "Köprükölü savaşını tarif eden Tiflis muhabirleri, Türklerin şiddetli bir şekilde savaştığını ifade ediyorlar. Alman

¹⁵ The Times, November 28, 1914, Friday, No. 40710.

¹⁶ The Times, December 14, 1914, Monday, 40725.

¹⁷ Konukçu, Erzurum, s. 621-622.

¹⁸ The Times, November 18, 1914, Wednesday, No. 40700.

¹⁹ The Times, November 21, 1914, Saturday, No. 40703.

²⁰ The Times, November 17, 1914, Tuesday, No. 40699.

²¹ The Times, November 21, 1914, Friday, No. 40703.

subay ve yetkililerce idare edilen topçu sınıfı, destek birliği gelene kadar mücadele etti. Rus dağ bataryaları düşmanın şiddetli ateşine dayandı. Rus piyadeleri Köprüköy köprüsünü geçtiklerinde, düşman geri çekilmek zorunda kaldı. İşte bundan sonra, Türk birliklerinin Erzurum'da toplandıkları tahmin edilmektedir. Köprüköy civarında karşılıklı mücadele devam ediyor ve kış ayının zorluklarına rağmen Rus birlikleri ilerlemeyi sürdürüyorlar”²². 24 Kasım'daki Rus resmî tebliği de, Türk birliklerinin Erzurum yönüne püskürtüldükleri ve hızlı bir şekilde çekilmeye zorlandıkları şeklindeydi. Rus birlikleri bu aşamada takip pozisyonunda bulunuyorlardı²³. The Times'ın bu ve bundan sonraki haberlerinde dikkati çeken en önemli hususlardan birisi, Rusların sürekli başarılarından bahsedilmesidir. Buna göre, Ruslar hep başarılı olmuşlardır. Türk başarılarında ise, ya herhangi bir malumat verilmemekte, ya da Rus mağlubiyeti dışındaki gelişmelere yer verilmektedir. Bu durum, bir açıdan İngilizlerin Ruslarla müttefik olmalarıyla izah edilebilir. Ancak aynı durumun, dünya çapında büyük bir gazete olduğunu iddia eden The Times gibi bir gazetenin içinde bulunmaması gereken bir yayın politikası olduğu da açıktır.

The Times gazetesinin Petrograd'da bulunan özel bir muhabirinden aldığı bilgiye göre, Rus resmî tebliğlerinde bölgedeki soğuk hava şartları ve bunun Türk birlikleri üzerindeki etkileri hakkında şu bilgiler mevcuttu: “...Hava sürekli olarak dağlardan esen soğuk rüzgârlarla buz gibiydi. Birçok yerde zemin o kadar donmuş ve sertti ki, siper kazmak mümkün değildi. Bu nedenle Rus birlikleri gizlenmeksizin savaşmaya mecbur kaldılar... Birçok hücum başarılı bir şekilde sona erdi. Bunlardan birinin ardından bir siperde yetmiş Türk cesedi bulundu. Düşman büyük zayıf verdi, ancak savaştan örselenmiş bu kıtalar, sürekli olarak Erzurum'dan gelen birliklerle takviye edildi. Türkler Rusların sağ kanadını boşuna bölmeye çalıştılar. Rus topçusunun muhteşem atışları, onların plânlarını boşa çıkardı. Onlar, peşlerinden giden Kazaklara cephanelerini bırakarak, düzensiz bir şekilde geri çekildiler. Yakalanan subay ve erler, ısıdıktan sonra, nezaketlerinden dolayı Ruslara teşekkür ettiler. Türkler, geri çekilmelerinin sebebinin soğuk ve açlıktan kaynaklandığını bildirdiler. Düşman siperlerinde birçok donmuş asker bulundu. Bir tanesinde, birkaç asker ısınmak için birbirlerine yakın bir şekilde yatmışlardı, ancak onların hepsi donarak ölmüşlerdi”. Gazetenin aynı nüshasının diğer bir sayfasında, Kafkasya'daki soğuk hava şartlarına karşılık, Rusların Türkleri başarıyla takip ettikleri ifade ediliyordu²⁴. Bu bilgilere bakıldığında, Türk birliklerinin Ruslar karşısında sürekli çekilme içerisinde oldukları sanılabilir. Zaten gazete, Rus başarılarını sürekli olarak gündemde tutma amacını güdüyordu. Bunun tamamen

²² The Times, November 23, 1914, Sunday, No. 40705.

²³ The Times, Novembekr 26, 1914, Wednesday, No. 40708.

²⁴ The Times, November 28, 1914, Friday, No. 40710.

propaganda amaçlı olduğu ortadadır. Zira bu çekilme eğer The Times'ın ifade ettiği gibi sürekli olmuş olsaydı, 53 km'lik Köprükoy-Erzurum arasındaki mesafenin işgalinin 15 ay sonra 16 Şubat 1916'da değil de, 15 gün sonra 1914 Aralık ayının ilk yarısında tamamlanmış olması gerekirdi. Bu takip hareketinin sürekli olarak devam ettiğine dair haberler, gazetenin pekçok nüshasında kendisini bariz bir şekilde göstermektedir. Ancak bunların büyük bir kısmı kamuoyunun moralini yüksek tutmak amaçlı yapılan propaganda faaliyetleridir. Çünkü gerçek ile söylenen durum arasında çok ciddi farklılıklar mevcuttur.

Tarihî gelişmelere bakıldığında, II. Köprükoy ve Azap savaşlarından sonra Rusların Erzurum yönünde bir duraklama içine girmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonraki mücadeleler, Zivin-Horasan hattının güneydoğusuna doğru, Eleşkirt ovasında geçmeye başlayacaktır. Türk birlikleri Erzurum'dan takviye alarak, Tutak'ta Ruslarla çok kanlı mücadelelere giriştiler. Birkaç günlük zorlu mücadelelerden sonra Ruslar Tutak'tan çekilmek durumunda kaldılar. Bu gelişmelerden sonra Erzurum doğrultusundaki Rus askerî hareketlerinde ciddi bir duraklama, hatta bir durma olmuştur. Bunda Türk direnişinin rolü varsa da, kış şartlarının daha güçlü bir etken olduğu kesindir. Zira sıcaklık bazen sıfırın altında -67°C 'ye kadar düşüyordu. Yollardaki kar kalınlığı bazen bir insan boyunu aşıyordu. Siper kazmak tamamen imkânsız bir hal alıyordu. Savaşın başlamasından sonra Ruslar bir miktar ilerlemişlerdi ve şimdi mevcut mücadeleler Türk topraklarında yapıyordu²⁵. Ancak bu ilerleme, yukarıda da ifade edildiği üzere, The Times'ın dediği boyutta gerçekleşmemiştir.

The Times'ın, Rusların Erzurum yönündeki faaliyetlerindeki başarılarını abartması ve sürekli gündemde tutmasının yanısıra, başka bir meseleyi de hiçbir taviz vermeden sürekli olarak sayfalarına taşıdığı açıktır. Bu, ileride verilecek bilgilerden de anlaşılacağı üzere Ermeni Meselesi konusundadır. Bunu zaman zaman dile getirmek suretiyle, İngiliz kamuoyu sürekli olarak Ermeniler hakkında bilgilendirilmiş, dahası yönlendirilmiştir. 30 Kasım tarihli gazetede “zalim Türk-mazlum Ermeni” imajının ifade edilmek istendiği açıktır: “Petrograd Kurier gazetesi, Erzurum'daki cihat ilânının ardından, alt sınıfa ait insanların bomba ve silah arama bahanesiyle Taşnaksütyun Merkez Komitesi'nin kulübü ile Ermeni okulunun da içlerinde bulunduğu Rus Ermenilerinin dükkân ve evlerini yok etmeye başladıklarını bildirmektedir”²⁶. 13 Aralık 1914 tarihinde Petrograd çıkışlı bir bildide durum iyice abartılıyor ve Erzurum'daki Rum ve özellikle Ermenilerle ilgili olarak, herhangi bir Türk kaynağında daha önce rastlanmayan tarzdaki şu “abartılı ve gerçek dışı

²⁵ The Times, December 22, 1914, Saturday, No. 40733.

²⁶ The Times, November 30, 1914, Sunday, No. 40712.

sahneler” tasvir ediliyordu: “... Erzurum’dan Tiflis’e gelen Ermeni göçmenleri, Rus sempatizanlığından ötürü katliama tabi tutulan 20.000 Hıristiyan’ın durumlarının çok kötü olduğunu belirtiyorlar. Hapishaneler, ihanetinden şüphelenilen Ermeni ve Rumlarla dolu. Mahkemeye çıkarılmaksızın bu kişiler cadde ve meydanlarda asıldı. Cesetler, rüzgârda sallanan sokak lambalarında haftalarca asılı durdu. Türkler buradan geçerken, cesetlere tükürüyorlar ve Hıristiyanları da aynısını yapmaya zorluyorlardı”²⁷. Bu bilgiler, akl-ı selim olan normal insanları dahi “pes, bu kadar da olmaz” dedirtecek türdendir. Ermeni göçmenlere dayandırılan bu bilgilerin ne amaçlı ve ne kadar taraflı oldukları, herhangi bir yorum ve değerlendirilmeye tabi tutulmasına gerek kalmaksızın ortadadır.

Aralık 1914 ortalarından itibaren Kafkas cephesinde meydana gelen gelişmeler arasında en önemlisi şüphesiz ki, Sarıkamış harekâtıdır. Bu harekât, Dünya savaşı sırasında Osmanlı devletinin genel durumunu çok yakından ilgilendirdiği gibi, cephenin ve özellikle bu yazının konusu olan Erzurum’un kaderini de direkt olarak etkilemiştir. Harekâtın mimarı Osmanlı Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa idi²⁸. Onun tasarısına göre, harekâtı III. Türk Ordusu’na bağlı IX, X ve XI. Kolordular gerçekleştirecekti²⁹. IX ve X. Kolordular Sarıkamış’a doğru Rusları yandan vurma hareketine girişirlerken, XI. Kolordu ve Jandarma birlikleri, sınır muhafızları ile takviye edilerek, Rusların Pasin ovasındaki varlıklarına son verecekti. Üstelik bu suretle Rusların dikkatleri cepheye çekilecek ve Sarıkamış bölgesine yönelik Türk kuvvetlerinin baskın hareketi kolaylaşacaktı. Ancak bilindiği gibi bu plân başta kış şartları ve Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu olumsuz şartlar nedeniyle uygulanamadı. Uygulanmadığı gibi, Kafkas cephesinde Dünya savaşı boyunca Türk birliklerinin aldığı en ağır mağlubiyet yaşandı. Rus Generallerinden Mışlayevskiy ve Bergmann’dan ziyade bu harekât sırasında vermiş olduğu isabetli kararlarla yıldızı parlayan General Yudenitç’in de Sarıkamış savaşının galibiyetle sonuçlanmasına büyük katkısı oldu. Birçok toprak kaybının yanısıra, asıl önemlisi yüzbine yakın Türk askeriyile başlayan harekât, soğuk kış şartlarının etkisiyle çok azının geriye dönebilmeleriyle sonuçlandı. Bu büyük bir faciaydı. Üstelik Doğu Anadolu toprakları artık Rus işgal ve tahakkümüne karşı korumasız kalmaktaydı. Bu durum, Doğu Anadolu’ya yönelik Rus hücum ve tecavüzünü büyük oranda artıracaktır.

Şiddetli sansür nedeniyle Sarıkamış harekâtına ait haberlere İstanbul basınında hemen hemen hiç yer verilmedi. Ancak bazı başarılar hakkında,

²⁷ The Times, December 14, 1914, Monday, No. 40725.

²⁸ Konukçu, Erzurum, s. 624-627; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 267-281.

²⁹ The Times, October 31, 1914, Saturday, No. 40682.

özellikle Oltu ve Ardahan'ın Türk kuvvetleri tarafından alınmasından sonra, basında iri harflerle kaleme alınmış yazılar neşredildi. Fakat Türk harekâtının Ruslar tarafından durdurulması ve büyük Türk kayıpları hakkında hiçbir haber yayınlanmadı. Bununla birlikte başarısızlıklar ve müthiş kayıplar insanlar arasında dilden dile dolaşmaya başladı. Cepheden dönenler özellikle geniş malumat sahibi idiler ve bu bilgileri gittikleri yerlerde dile getirmeye başladılar. Alman subaylarının da bunda önemli katkıları oldu. Ancak Sarıkamış'ta olup-bitenlere dair malumatın duyulması ve öğrenilmesi, asıl Ruslar vasıtasıyla oldu. Ruslar, Sarıkamış hadiselerini ve Rus galibiyetinin teferruatını kendi gazetelerinde mufassal bir şekilde yayınladılar. Alınan Türk esirlerinin fotoğraflarını bastılar. Bu münasebetle, Rusça gazetelerde Türklerin maruz kaldığı zayıat hakkında geniş bilgiler verildi. Ruslar vasıtasıyla müttefikleri de bu olaylardan haberdar oldular. İngiliz ve Fransız gazete ve mecmuaları, Rus gazetelerinden bu malumatı alarak sayfalarına taşıdılar. Bu bilgileri, kendi müttefiklerinin büyük başarıları olarak lanse ettiler ve İtilaf devletlerinin propagandasını yaptılar. Birçok yazı ve fotoğraf neşrettiler. Bu suretle kendi kamuoylarını bilgilendirdiler. Ancak Sarıkamış mağlubiyetinden, asıl haberdar olması gereken Türk halkının bilgisi olmadı. Facianın asıl sorumlusu durumundaki Enver Paşa, devlet üzerindeki güçlü konumu nedeniyle bu hadiseleri gizleyebildi. Onun vatanperverliği konusunda kimsenin şüphesi yoktu, ama bu taarruzdan sonra bir kumandan olarak askerî kabiliyetleri pekçok mahfillerde şüpheli bir durum arzetmeye ve tartışılmaya başlanmıştır³⁰. Zaten Enver Paşa ile biyografilerde ve çeşitli eserlerde onun en çok eleştirilen yanı, Sarıkamış harbi sırasında izlemiş olduğu yanlış stratejiler ve Türk askerini zamansız ve donanımsız olarak savaşa sokmasıyla ilgilidir.

The Times gazetesinde Sarıkamış harekâtı hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Bu gazete, yukarıda ifade edildiği üzere, Petrograd çıkışlı bilgileri kendisine kaynak olarak aldığından, pekçok gelişmeyi sayfalarına taşıyabildi. Burada durumun anlaşılması için sadece birkaç örnek verilecek, ayrıntıya girilmeyecektir. İlk haber harekâtın sonuçlandığı günün tarihini taşımaktadır. "Türkiye'ye Ezici Darbe" başlığı altındaki haberde, İngiltere'nin müttefikleri durumundaki Grandük Nicholas'un, 5 Ocak 1915 tarihinde General Joffre'ye hitaben yazdığı şu telgrafın metni veriliyordu: "... Kafkas ordularımız, üstün Türk kuvvetlerine karşı iki kesin zafer kazandılar: I. Kolordu'ya karşı Ardahan'da ve IX ve X. Kolordulara karşı Sarıkamış'ta. IX. Türk Kolordusu'nun tamamı teslim oldu. X. Türk Kolordusu ise çekilmeye çalışmakta, ancak birliklerimiz tarafından takip edilmektedir"³¹. Başka bir

³⁰ Konukçu, Erzurum, s. 624-627; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 267-281.

³¹ The Times, January 6, 1915, Wednesday, No. 40744; January 9, 1915, Saturday, No. 40747.

habere göre, etkili Rus topçu ateşiyle mağlup olan Türk birlikleri, Sarıkamış'ın gerisine çekilmeye başlamışlardı³². Yine konuyla ilgili başka bir haber şu şekildeydi: "Ruslar, iki Türk kolordusunu tamamen mağlup ederek, parlak bir zafer elde ettiler"³³. "Cepenin genelinde ve Sarıkamış'taki çılgın Türk saldırıları durduruldu. Birliklerimiz tarafından sarılan iki Türk Kolordusu'nun neredeyse tamamı imha edildi. Bu kolorduların bir tanesinin komutanı da dahil olmak üzere birçok askeri ve ağırlıkları elimize geçti"³⁴. Sarıkamış, Karaorgan, Oltu ve Ardahan'da Ruslar 108 top, 18 teferruatlı batarya ele geçirdiler"³⁵.

Russkoe Slovo gazetesine göre, "25-28 Aralık tarihlerinde Sarıkamış'ta Ruslar tarafından harika bir savunma yapılmıştı. Az sayıdaki Rus askeri, takviye kuvvetleri gelinceye kadar tam teşekküllü bir Türk tümenine karşı hücum görevini üstlenmişlerdi. Bu kahramanca hareket, Sarıkamış'ın kurtuluşunun yegâne nedeniydi. Rus kuvvetleri takviye edildikten sonra, Türkler yine ilerleme gayreti gösterdiler. Ama artık geçti. Ruslar artık 1'e 10 oranında azınlık değillerdi. Mücadelenin uzaması, Ruslara parlak bir zafer kazandırdı"³⁶. The Times'ın Petrograd'daki muhabirinin ifadesiyle, Sarıkamış'ta Türk birliklerinin düştüğü durum, "Enver Paşa'nın cüretkârlığı"ndan kaynaklanmıştı³⁷. 8 Ocak tarihli The Times, Sarıkamış'taki Türk mağlubiyetini, "Türk Felaketi", "Alman Stratejisinin Yanlışlığı" ve "Rus Yiğitliği" olarak takdim ediyordu. Hatta "Kafkasya'da Türk Zaferleri" başlığı altında, Türk birliklerinin durumlarını alaya alan bilgiler verilmiş, Alman gazetelerinin haberlerinden alıntılar yapılarak, Sarıkamış'ta "tam bir zafer" kazanıldığı konusunda alaylı ifadeler kullanılmış³⁸ ve durum gerçekten de Batı basını tarafından abartı noktasına getirilmiştir. Görüldüğü üzere Batı dünyası bu gelişmelerden günü gününe haberdar olurken, asıl olması gereken Türk halkı adeta uyutulmuştu. Hepsi bir yana Sarıkamış'ta alınan yenilgi, Türkiye için felaketin başlangıcı anlamına geliyordu.

Diğer taraftan Aralık ayının son haftasına girerken, Erzurum yönündeki Rus askerî faaliyetlerinin, Türk direnmesi ve ağır kış şartları nedeniyle önemli bir duraklama evresine girdiği ifade edilmişti. Ancak bu gelişmeler tamamen de sona ermedi. Bourse gazetesinin Tiflis muhabirinden alınan bilgilere göre, "Erzurum'a bir seferî kuvvet yerleştirme işinin Almanlar öncülüğünde geçgündüz çalışılarak hızlı bir şekilde bitirilmesine çalışılmaktaydı. Erzurum

³² The Times, January 6, 1915, Wednesday, No. 40744.

³³ The Times, January 18, 1915, Monday, No. 40754.

³⁴ The Times, January 7, 1915, Thursday, No. 40745; January 11, 1915, Monday, No. 40748..

³⁵ The Times, January 26, 1915, Tuesday, No. 40761.

³⁶ The Times, January 7, 1915, Thursday, No. 40745.

³⁷ The Times, January 7, 1915, Thursday, No. 40745.

³⁸ The Times, January 8, 1915, Friday, No. 40746.

şehrine yeni ve ağır silahlar yerleştirildi. Alman uçakları da çeşitli bölümlere dağıtılmıştı. Alman pilotlara, gelişleri halkı büyük bir endişeye sokan Rus kuvvetlerini keşif görevi verildi. Zengin Türkler işlerini bırakıp şehri terk etmeye başladılar. Hükümet (valilik) arşivleri ile hazine iç bölgelere taşındı. Casusluktan çekinen güvenlik görevlileri, özellikle Ermenilerin evlerinin tamamını araştırıyorlar. Yukarıda belirtilen ayrıntılara göre, tamamına Almanlar tarafından komuta edilen 200.000 kişilik bir ordunun Erzurum'da bulunduğu, Petrograd Kurier gazetesinin muhabiri tarafından bildiriliyor. Hasankale'de 30.000 asker ve 128 Alman topu var"³⁹. Yine 5 Ocak tarihli Bourse gazetesi kaynaklı bir habere göre, Türk ordusunda bulunan Almanlarla Türkler arasında ciddi problemler vardı. Enver Paşa'nın varlığına rağmen, Erzurum'daki çekişmeler önlenemez bir hal aldı. Yetkililer, Alman subaylarının muhtemelen dil bilmemelerinden ötürü itaat etmediklerini söyledikleri Türk askerlerini neredeyse günlük belli bir oranda öldürdüklerini belirtiyorlar. Türk ordusu soğuk ve açlıktan kırılıyor ve günlük ortalama 100 kişi hayatını kaybediyor"⁴⁰. The Times'a göre, Almanların Türk ordusu içerisinde oluşturdukları problemler, Sarıkamış yenilgisi sonrası daha da artış gösterecektir⁴¹. Bunların, Sarıkamış mağlubiyeti sonrası Türk birlikleri içerisinde başgösteren dahilî sorunlar olduğu ve Almanların bu sorunları artırdığı anlaşıyordu.

Sarıkamış mağlubiyeti ve Türklerin İran'daki faaliyetleri, Kafkas cephesindeki askerî faaliyetlerin çok daha geniş bir alanda meydana gelmesine sebep olmuş ve cepheyi genişletmişti⁴². Petrograd'dan 12 Ocak tarihli bir haberi The Times, sayfalarına şu şekilde taşımıştı: "Türkler Sarıkamış mağlubiyetinden sonra muhtemelen 100.000 kişilik bir kuvveti, muzaffer müttefiklerimizi takip ettikleri Kars, Erzurum ve Karaorgan arasında toplamışlardı. Türk ikmal kuvvetlerinin yapısı hala tahminî bilgilere dayalı. Bunların Erzurum üzerinden gelmiş Erzincan birliklerinden oluşabileceği tahmin edilmekte. Bourse gazetesi, bu iddiaları bir telgrafla bildirerek, Kazak birliklerinin III. Türk Ordusu'nun komutanını ele geçirdiğini bildirdi. Sultanın emriyle Sarıkamış yenilgisinin sebebini araştırmak üzere Erzurum'a Macar kökenli olan Nuri Bey adında birisi gönderildi. Retch Critic gazetesinin yazdığına göre, Türk direnci beş günde kırıldı, ama tam bir sona erme emaresi göstermemektedir. Topografik durumlardan dolayı Türkler Ardahan'dan çekilip, kuzeybatıya ve Oltu'ya doğru gidiyorlar"⁴³. Bu haberdeki bilgilerin tahminî olduğu, içeriğinin önemli bir kısmının asılsız ya da çok abartılı olduğundan anlaşılmaktadır.

³⁹ The Times, December 28, 1914, Monday, No. 40736.

⁴⁰ The Times, January 6, 1915, Wednesday, No. 40744.

⁴¹ The Times, January 8, 1915, Friday, No. 40746.

⁴² The Times, January 14, 1915, Thursday, No. 40751.

⁴³ The Times, January 13, 1915, Wednesday, No. 40750.

Sarkamış mağlubiyetinden sonra Erzurum yönünde de çok önemli gelişmeler oldu. Bunların en kayda değer olanı 10-19 Ocak 1915 tarihlerinde meydana gelen KöprükÖy muharebesidir. Bu muharebenin esası, Rus ordusunun muktedir kumandanlarından General Yudenitç'in Erzurum yönünde gerçekleştirmek istediği ve plânlarını bizzat hazırlamış olduğu yarma harekâtına dayanmaktadır. Bu harekât Ruslar açısından başarılı oldu. Erzurum'u çeviren tahkimatlar yarılmış olduğu için, Ruslar açısından Erzurum'a direkt hücumlar gerçekleştirilebilirdi. III. Türk ordusu mağlup edildi, ancak tam anlamıyla yok edilemedi. Bu nedenle Erzurum istikametindeki mücadelelerin kısa zaman içerisinde sonuç vermesini beklemek mümkün değildi⁴⁴. Bu gelişmenin yankıları, kısa zaman zarfında The Times'ın sayfalarına yansdı.

Nitekim Retch Critic gazetesinden alınan bilgiye göre, Türklerin çekilişinin tam bir mukavemet noktası durumundaki KöprükÖy yönünde olması mümkün değildi. Zira Karaorgan'daki Rus birlikleri Türkleri baskı altında tutuyorlar, hem arkadan ve hem de sağ koldan sıkıştırıyorlardı. Bu yüzden Türkler batıya doğru çekilmek zorunda kalıyorlar ve Karaorgan-KöprükÖy istikameti boyunca ilerleme fırsatından mahrum oluyorlardı. Aslında KöprükÖy tam bir mukavemet noktasıydı. Ama meydana gelen Rus tazyiki, çekilmeyi zorunlu kılıyordu. Bu yüzden YenikÖy üzerine yapılan Türk çekilişi mecburî idi ve Karaorgan'daki Rus askerî gruplarının manevraları çok yerindeydi. Gazeteye göre, III. Türk Ordusu'nun karargâhındaki asker sayısı sadece 25-30 bin civarındaydı. YenikÖy'deki iki günlük mücadele ise, Türk birliklerinin son kalesi durumunda olan Erzurum'a doğru Rus gidişlerini engellemek için son gayretleri oldu. İngiliz gazetesi bu durumda hem Türklerin düştüğü durumun mahiyetini ve hem de Çanakkale savaşları nedeniyle yaşadıkları durumu şu şekilde açıklıyordu: "Türlere kalan son çare, kendilerini Erzurum'a kapatmak ve herhangi bir yerden yardım gelmeyeceğinden ötürü, orada acı bir şekilde ölmek. Çanakkale ve Saros körfezinde İtilaf donanmalarının faaliyetleri Türkiye'nin merkezini o kadar tehdit etti ki, Türk-Alman generallerinin bütün dikkati bu bölgenin savunmasına odaklanmak zorunda kaldı ve hatta İngiliz hükümetinin Türk hâkimiyetine ciddi bir darbe vurduğu Mısır'a bile gerekli askeri yardım gönderilemiyor"⁴⁵. Horasan bölgesinden alınan bilgilere göre, Ruslar, XI. Türk Kolordusu'na bağlı 33 ve 34. Tümenleri mağlup etmişlerdi. Aynı zamanda onların tüm ağırlıklarını ele geçirdiler. Bu Rus zaferi, Sarkamış mücadelesinden önce Türkler tarafından işgal edilmiş tüm arazileri Ruslara kazandırmış oldu. Bu yenilginin ardından, Türk Ordularına ait tüm birlikler Erzurum'a doğru

⁴⁴ Konukçu, Erzurum, s. 627-634.

⁴⁵ The Times, January 20, 1915, Wednesday, No. 40756.

kaçmışlardı⁴⁶. Köprükøy'de alınan Rus galibiyeti, onların müttefikleri durumundaki İngilizler tarafından bu şekilde görülüyor ve değerlendiriliyordu.

1915 yılı başlangıcı itibarıyla Kafkasya'daki Türk Orduları bir taraftan Ruslarla uğraşırken, diğer taraftan da elverişsiz sağlık koşullarıyla mücadele ediyorlardı. Trabzon'dan Messenger d'Athines gazetesine ulaşan bir haberde, korkunç bilgiler mevcuttu. Buna göre, Erzurum'da tifüs ve çiçekten dolayı günlük 1.000 kişi hayatını kaybediyordu⁴⁷. Öyle ki, Türk Ordularının genç kumandanlarından Hafız Hakkı Paşa dahi, 1915 Mart ayında tifüsten hayatını kaybetmişti⁴⁸. The Times'a göre, Erzurum'da ölüm özellikle doktorlar arasında yaygındı. İlaç ve aşı stokları tükenmiş, kirli sular şehri sarmış ve etrafa saçılmış cesetler hastalıkların kaynağıydı. Bölgedeki köylüler, katliam, yıkım ve açlık içerisinde bulunuyorlardı. Trabzon'un yarısı harabe halinde, başarabilen deniz yolu ile şehirden ayrılıyordu. Hatta Erzurum'da durum o kadar kötü ve bulaşıcı hastalıklar o derece etkili bir şekilde bulunuyorlardı ki, bu durum, Rusların Erzurum yönüne ilerleme konusundaki isteksizliklerinin başlıca sebebiydi. Tabiidir ki, gazetenin Erzurum'dan bahsederken "Armenia" ibaresini kullanması, onun yayın politikalarıyla alakalı bir husustur⁴⁹. Hastalıkların rolünün olduğu doğrudur, ancak Rus ilerleyişinin yavaşlayıp, durmasındaki başlıca neden bu değildir.

Köprükøy muharebesinden yılın sonuna kadar, askerî faaliyetler olarak Erzurum cephesinde, genel gidişatı etkileyecek çok önemli bir gelişme olmamıştır. Ancak cephenin kuzey ve özellikle güneyinde önemli bazı hadiseler meydana geldi. Van'daki Rus hakimiyeti bir ara son buldu, ancak yeniden tesis edildi. IX. Kolordu Kumandanı Abdülkerim Paşa komutasındaki Türk birlikleri ile Rus kuvvetleri arasında önemli mücadeleler başgösterdi. Temmuz ayının ortalarında Malazgirt çevresinde meydana gelen Türk-Rus mücadelelerinde Ruslar önemli mağlubiyetler aldılar ve bölgeyi tahliye etmek zorunda kaldılar. Eleşkirt ovasına kadar yapılan Rus çekilmesi, Türk takibatıyla devam etti. Ancak General Yudenic'in kuvvetli karşı taarruzuyla, Ruslar Türk birliklerini yeniden durduruldular. Ruslar tekrar üstün bir duruma gelseler de, Türk direnmesi karşısında Ahlat-Malazgirt hattını aşamamışlardır. General Yudenic'in asıl maksadı, Çanakkale'den müttefiklerinin çekilmesiyle (Aralık 1915) boş kalacak olan Türk kıtalarının Kafkas cephesine nakilleri tamamlanmadan Erzurum'a karşı taarruza geçip, şehri elde etmektir⁵⁰. Ruslar

⁴⁶ The Times, January 25, 1915, Monday, No. 40760.

⁴⁷ The Times, April 27, 1915, Sunday, No. 40839.

⁴⁸ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 283-284.

⁴⁹ The Times, April 27, 1915, Sunday, No. 10839.

⁵⁰ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 287-288.

için Erzurum son derece önemliydi. Rus Genelkurmay'ına göre, Erzurum istihkâmları, 'Batı Ermenistan' ve Anadolu'yu koruyan Maveray-ı Kafkasya ile Küçük Asya'nın iç bölgelerine giden en güzel yolların kesiştiği en muhkem bir noktada bulunuyordu⁵¹. Bu yüzden 1916 yılının girişiyle birlikte General Yudenitş Erzurum istikametinde önemli planlar yapmaya ve önemli adımlar atmaya başladı. 11 Ocak 1916 tarihinde, daha önce plânlanan Rus hücumları başladı. Ancak bu ilk günkü saldırılar, büyük bir Türk mukavemeti ile karşılandı ve püskürtüldü. Bu gelişme karşısında ertesi günden itibaren, Ruslar yeni taarruzlar yapmaya kalkıştılar ve bunun sonucunda gelişmeler Rusların isteği doğrultusunda yürümeye başladı. Abdülkerim Paşa bu saldırının önemli bir kısmını püskürtmüş olsa da, 14 Ocak'tan itibaren General Yudenitş ağırlığını koymaya ve bütün ihtiyat kuvvetlerini ateş hattına sürmeye başladı. Bunun sonucundadır ki, Ruslar 15 Ocak'tan itibaren ilk neticeleri almaya başladılar ve yer yer Türk cephesini gerilemeye zorladılar⁵². Ve 17 Ocak tarihinde, Türklerin güçlü bir şekilde tahkim ettikleri Köprüköy Rusların eline düşmüş oldu⁵³. Bu gelişmelerle ilgili Rus resmî tebliği The Times'ın sayfalarında şu şekilde yer alıyordu:

“Kafkas Cephesi: Türk Ordusu'nun merkezine doğru birliklerimizce yapılan şiddetli ve beklenmedik baskın, Türklerin dağılması ve Tortum gölü civarından Malazgirt'in kuzeyindeki Sharian (?) nehri boyları arasındaki bölgede organize etmiş oldukları güçlü pozisyonlarını sarstı. Yani Türkler yaklaşık 66 mil/106 kmlık bir sınır boyunca tahkim edilmiş Erzurum ovası istikametinde çekiliyorlar. Çeşitli noktalarda geri çekilme panik havasında ve kaçış halindedir. Bazı Türk birlikleri neredeyse tamamen yok edilmiş ve saldırı yolumuzun üzeri yüzlerce insan cesediyle kaplanmış durumdadır. Bazı muntikalardaki birliklerimiz, bulutların üstündeki yüksek bölgelere çıkmak ve oralarda ağır kış şartlarında kar fırtınasında siper kazmak zorunda kaldı. Erzurum'un 33 mil doğusunda Aras nehrinin kenarındaki Köprüköy kasabasını işgal ettik. 17 Ocak'taki mücadele esnasında 5 subay, 208 asker ile silah, makineli tüfek, fişek, levazım, cephan ve mermi bulunan ganimetler elde ettik. Sharian bölgesinde ve Tournachel (?) köyünde bulunan bir cephanelik ele geçirdik⁵⁴. Bu tür haberlere göre, herşey Ruslar lehine gelişme göstermekteydi. Oysa özellikle Malazgirt bölgesinde büyük bir Türk direnmesiyle karşılaşıldığı halde, bununla ilgili bir gelişmeye yer verilmemişti. Ancak Köprüköy'ün tekrar Rusların eline

⁵¹ The Times, March 1, 1916, Wednesday, No. 41103.

⁵² Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 287-288.

⁵³ The Times, January 20, 1916, Thursday, No. 41068; January 21, 1916, Friday, No. 41069.

⁵⁴ The Times, January 20, 1916, Thursday, No. 41068.

geçmesi, onlar için Erzurum yolunun açıldığı manasını taşıyordu. Bu durum, Türkler için son derece sıkıntılı bir evrenin başladığı anlamına geliyordu.

1916 yılının başından itibaren, Erzurum'a yönelik Rus harekâtının tüm safahatını, yılın ikinci yarısına kadar gün gün, hatta bazan saat saat The Times gazetesinden takip edebilmek mümkündür. İngilizler müttefikleri Rusların Kafkasya cephesindeki harekâtını ayrıntılı vererek, dolaylı yünden kendilerine karşı memnuniyetlerini ifade etmişler, kendi kamuoylarına karşı da işlerin yolunda gittiği mesajını vermek istemişlerdi. Artık bu tarihten sonra, The Times Kafkas cephesindeki gelişmeleri detaylarıyla birlikte vermeye başlayacaktır. Nitekim 20 Ocak tarihli resmî bildirimde, bir gün önceki bilgilerin benzerleri veriliyor ve Türk Ordusu'nun daimî bir çekiliş içerisinde olduğu tekrarlanıyordu. Bu yüzden bildirin sonuna, "Türlere vurulan bu darbeden dolayı, Çar'ın, kendilerini feda edercesine savaşılan Kafkasya'daki kahraman ordularına kalbî teşekkürlerini gönderdiği" belirtiliyordu⁵⁵. Rus ilerlemesi ertesi gün de devam etti. Ruslara göre, Türkler yardımcı kuvvetlerin yardımlarına koşmasıyla, kendilerini püskürttüklerine dair haberler yayınlamışlardı ki, bunlar asılsızdı. Verdikleri kayıplar da bunu doğruluyordu. Nitekim 21 Ocak tarihli resmî bildiri(n)de, mevcut durumu şu şekilde açıklıyorlardı: "Kafkas sınırı kıyı bölgelerinde Türkler birliklerimizi püskürtmek için geniş çaplı cephe açtılar, ancak kendileri büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Düşmanı takip eden birliklerimiz, mücadeleden sonra Hasankale'yi aldılar. 1.500 kadar Türk'ü öldürerek ve esir alarak, silah, cephane ve çadır elde ettiler. Türkler birçok cephane, silah ve büyük çapta mühimmat bırakarak Erzurum'a sığınmak için dağınık bir şekilde her yönden geri çekiliyorlar. Her yerde terkedilmiş silah ve cephanelerle dağınık asker kitleleri vardır"⁵⁶. Hasankale'nin alınmasından sonra, artık Erzurum'a ulaşmaları için Rusların önünde herhangi bir engel kalmamış gibiydi.

Nitekim 22 Ocak tarihli Rus resmî bildiri bu gelişmeleri şu şekilde haber veriyordu: "Tortum gölü çevresinden düzensiz bir şekilde geri çekilen Türk Ordusu merkezinin takibi devam ediyor. Birçok esir, silah, cephane, mühimmat ve çeşitli erzak elde ettik. Kozaklar Erzurum kalesi yakınlarındaki artçı Türk birlikleriyle mücadeleye girip, birkaç yüz Türk'ü kılıçtan geçirip, 1000'in üzerindeki askeri yakaladılar. Geri kalanlar Erzurum'a kaçtılar. Topçularımız Erzurum kalelerini bombaladılar". Bu resmî tebliğin doğru olduğu kabul edilirse, Ruslar artık Erzurum önlerine kadar gelmişler ve artık şehrin surlarını bombardıman etmeye başlamışlardı. Tehlike artık gelip kapıya dayanmıştı⁵⁷.

⁵⁵ The Times, January 21, 1916, Friday, No. 41069.

⁵⁶ The Times, January 22, 1916, Saturday, No. 41070.

⁵⁷ The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092.

Diğer taraftan ilginç bir noktaya değinmekte de fayda vardır. Rusların bu 22 Ocak tarihli resmî bildirisini veren The Times, fırsat buldukça konuyu sürekli olarak Ermenilerle bağlantılandırmak istemiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Batılılar ve Ruslar Türkiye'nin doğu vilayetlerini, yanlı olarak "Türk Ermenistanı" şeklinde isimlendiriyorlardı. İşte buna ait emareler, Türk Doğu Anadolu'sunda ilerleyen Rus Ordularının neredeyse her başarılarında dile getirildi. Mesela Erzurum önlerine kadar gelen Rusların durumu değerlendirilirken, The Times'ın sayfalarına taşıdığı şu cümle ne kadar taraflı ve manidardır: "Erzurum kalesi, 'Türk Ermenistanı'nın anahtarındır". Erzurum'un o bölgedeki en stratejik bölge olduğu da kaydediliyordu⁵⁸. Evet, bu son cümle doğrudur, ancak Erzurum ve çevresi hiçbir zaman "Ermenistan" olacak kadar yoğun bir Ermeni nüfusuna sahip olmamıştı ki! Bu durum tarihî delilleriyle ortadayken⁵⁹, İngilizlerin dünyaca ünlü bu büyük (!?) gazetesini anlamak gerçekten mümkün görünmemektedir. Sayfalarında bulunan bazı ifadeler abartı ve taraflılık konusunda örnek teşkil edecek mahiyettedir.

Diğer taraftan Erzurum şehrine yönelik Rus hücumu gittikçe hedefine doğru yaklaşıyordu. 24 Ocak tarihli Rus resmî tebliğinde, 700 kadar Türk'ün esir edildiği ve Erzurum kalelerinin tekrar bombalandığı ifade ediliyordu. Rus saldırısı güneyde Malazgirt istikametinde de gelişme gösteriyordu⁶⁰. 27 Ocak tarihli bildiri ise, Türk mukavemetinin kırılmakta olduğunu ve Rusların yeni esirler aldıklarını haber veriyordu. Erzurum'un güneydoğusunda bulunan Malazgirt'teki durum da Rusların lehine bir hal almakta devam ediyordu⁶¹. Tortum bölgesindeki Rus ilerleyişi de yolunda gittiğine göre, Erzurum'a üç koldan (Oltu-Tortum, Köprüköy-Hasankale, Malazgirt-Hınıs)⁶² yönelen Rus taarruzlarının kısa zaman zarfında sonuç vermesi kaçınılmaz bir hal almaya doğru gidiyordu. 29 Ocak tarihli resmî bildiri, Rus taarruzunun ayrıntılarını şu şekilde açıklıyordu: "Tortum gölü bölgesindeki birliklerimiz ilerlemeye devam ediyor. Erzurum bölgesindeki Dumlu silsilesinin kuzeyinde Türklerin buldukları birkaç bölgeden onları dışarı attık. Türklerin Erzurum'un

⁵⁸ The Times, January 24, 1916, Monday, No. 41071.

⁵⁹ 1914 yılındaki resmî istatistiğe göre, Erzurum Vilayeti'nin demografik durumu şu şekildeydi: 673.497 Türk, 124.377 Ermeni'den oluşuyordu (Türk Tarih Kurumu, Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi, No. 5). Bu rakamlar, vilayetin toplam nüfusunun 797.874 kişi olduğunu gösteriyordu. Buna göre de, Ermeniler Türklere göre % 15'ler seviyesinde bulunuyordu. Şimdi, % 15 seviyesinde bulunan Ermenileri, % 85 oranındaki Türklere hakim duruma getirmek ve bu önemli Türk şehri "Ermenistan" olarak nitelenmek mantikî bakış açılarıyla nasıl izah edilebilir! Bu, devletlerarası hukuk normlarına da tamamen aykırıdır.

⁶⁰ The Times January 25, 1916, Tuesday, No. 41072.

⁶¹ The Times, January 28, 1916, Friday, No. 41075.

⁶² The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

doğusundaki Pasin ovasına doğru ilerleme denemesi, topçularımızın ateşi ile durduruldu. Tüm bu mücadelelerde, düzenli Türk birliklerini ele geçirdik. Şu an Hınuskale ile işgal eden Türklerin takibi devam ediyor. Bazı yerlerde birliklerimiz 14 feet/4.27 m karla kaplı yollarda hareketlerine devam ediyor". Bu bilgiler, kış şartlarının da ne kadar ağır olduğunu tüm açıklığıyla ortaya koyuyordu. Bir gün sonraki resmî bildiri ise, Rusların Erzurum'un kuzeyindeki mücadelelerde bir grup Türk askerini esir aldığını ve bir miktarda malzeme elde ettiği bilgisini veriyordu⁶³.

Erzurum yönünde elde edilen Rus galibiyetleri, The Times'ın sayfalarında "Russian Victory in Armenia/Ermenistan'da Rus Zaferi" adıyla verilerek, Türk Doğu Anadolu'sunun "Ermenistan" olarak nitelendirilmesine devam ediliyordu. Nitekim Petrograd'dan 1 Şubat tarihinde alınan bilgiler, İngiliz gazetesinin sayfalarında şu şekilde yer alıyordu: "Malazgirt bölgesindeki son Rus zaferleri, Erzurum bölgesinde devam eden bütün Türk harekâtına olumsuz etkiler yaptı. Rusların eline geçmiş olan mühimmat, askerî malzeme ve cephane içeren ganimet, bu geniş araziye işgal etmeye çalışan ordunun temel kaynağı olmuştur. Bu nedenle düşman, cephanesini yenileyebilmek için uzun süre beklemek zorunda kalacak. Yenilmiş Türk birlikleri, şu an Erzurum kalesine sığınmış durumda olup, açlık ve hareketsizliğe düşmüş durumdadırlar. Düşman, Erzurum bölgesindeki yenilgilerinden sonra, Muş'u elde tutmak için muazzam gayret sarf ediyor. Muş, kötü durumda bulunan Türk birliklerinin desteklenmesi için çok önemli bir yer durumundadır"⁶⁴.

3 Şubat tarihli The Times, "Türklerin Rus Zaferini Kabulü" başlığı altında 2 Şubat'taki Rus resmî tebliğini şu şekilde veriyordu: "Kafkas Cephesi: Tortum bölgesinde Türkleri takip eden birliklerimiz Çoruh nehrine doğru ilerlediler. Erzurum yakınlarındaki Yukarı Pasin ovasında Türk öncü birliklerine karşı başarılı savaşlar verdiler ve bir miktar esir aldılar. Türklerin son resmî bildirisinde, onların birliklerimizin başarısını ortadan kaldırmak için ellerinden geleni yaptıkları belirtiliyordu, ancak aynı bildiri aşağıdaki kabullerini de içermektedir: Türkler, sayıca fazla olan düşmanla 8 gün süren savaşın ardından, Erzurum'a geri çekildiler. Türkler, Rus başarılarını da kabul etmiş görünüyorlar"⁶⁵. Erzurum şehri önlerindeki mücadeleler on gün kadar bu şekilde devam etti. 13 Şubat'taki Rus resmî tebliğinde şu hususlar dikkati çekiyordu: Erzurum yakınındaki çarpışmalar, zaman zaman -56°C derecede ve yoğun kar yağışı altında devam ediyordu. Rus birlikleri her geçen zaman diliminde şehre daha çok yaklaşıyorlardı. Bu arada Ruslar tarafından bir miktar

⁶³ The Times, January 31, 1916, Monday, No. 41077.

⁶⁴ The Times, February 2, 1916, Wednesday, No. 41079.

⁶⁵ The Times, February 3, 1916, Thursday, No. 41080.

subay ve 700 kadar asker esir alınmıştı. Onlarla birlikte muhtelif miktarda cephane ve büyükbaş hayvan da ganimet olarak ele geçirilmişti. Rus bombardımanında Erzurum kalesinde büyük bir patlama meydana gelmişti. Ruslar Hınıs yakınındaki muharebeleri de kazanmışlardı. Meydana gelen bir çatışmanın ardından Kop da işgal edilmişti⁶⁶. Bu bilgiler, Rusların artık Erzurum şehri önlerine kadar geldiklerini, şehrin etrafındaki yerleşim merkezlerini tek tek elde etmeye başladıklarını ve Erzurum şehrinin işgal edilmesinin an meselesi olduğu anlamına geliyordu.

Nitekim 14 Şubat tarihinde Erzurum istihkâmlarından birisi Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Ruslar bu arada birçok esirin yanısıra, altı adet topu da kontrolleri altına almışlardı. Bu bilgi, The Times'ın sayfalarında şu şekilde yer almıştı: "Ermenistan'daki başlıca Türk müstahkem mevki olan Erzurum'un istihkâmlarından birisi düştü. Rus bombardımanını müteakip kaledeki bir patlama daha henüz rapor edildi. Petrograd muhabirimiz, bölgede Ruslar tarafından yapılan organize çalışmalarını tasvir ediyor. Diğer taraftan Erzurum'a yönelik ilerleme çok zor doğal şartlar altında devam ediyor. Daha önce Erzurum kalesi ile aramızda engel teşkil eden dağ silsilesi, başarılı bir şekilde aşıldı ve kalelerden birine topçularımızın yaptığı saldırı özellikle kuzey kısımda büyük bir patlamaya sebep oldu. Ancak düzenli saldırının başladığı söylenemez. Erzurum'un güneydoğusundaki Kop'un ele geçirilmesi için hayata geçirilen operasyonlar farklı birliklerce bağımsız olarak gerçekleştirildi". Erzurum yönündeki Rus taarruzu, güney doğu yönünden Hınıs istikametinden de tüm hızıyla sürdürülüyordu⁶⁷. Yazının başlangıcındaki "Ermenistan'daki başlıca Türk müstahkem mevki Erzurum" ifadesinin mevcudiyeti, İngiltere'nin Ermenilerle ilgili bakış açılarını yansıtmaya açısından son derece önemliydi.

15 Şubat tarihinde gelişen Rus hücumları karşısında, Erzurum istihkâmlarından birisi daha Rusların işgaline uğramıştı. Bu işgal sırasında 20'den fazla top da ganimet olarak alınmıştı. Buna karşılık Türk mukavemeti de önemli bir ivme kazandı. Ruslara yönelik olarak karşı hücumlarda bulunuldu. Bu arada iki Rus uçağı da düşürülmüştü⁶⁸. Ancak Erzurum şehrinin düşmesi artık an meselesiydi. Rusların ağır topları, artık Erzurum şehrini doğrudan etkileri altına almışlardı⁶⁹. Bu nedenle Vali Tahsin Bey idaresinde, halkın önemli bir kısmı da Erzurum şehrini tahliye etmeye başlamıştı. Bu, son derece acıklı sahnelerin yaşandığı bir andı. Ancak yapılması da mecburî idi. Rusların Erzurum şehrine girmesinin an meselesi olduğu bir anda, Türk birliklerinin

⁶⁶ The Times, February 14, 1916, Monday, No. 41089.

⁶⁷ The Times, February 15, 1916, Tuesday, No. 41090.

⁶⁸ The Times, February 16, 1916, Wednesday, No. 41091.

⁶⁹ The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092.

önemli bir kısmı da Karaz-İlica hattına çekilme kararı almıştı⁷⁰. Nitekim Ruslar şehrin daha önce bir istihkâmını susturmuşlar ve kontrol altına almışlardı. 16 Şubat tarihinde ise Erzurum'un son yedi adet istihkâmı da Ruslar tarafından işgal edildi⁷¹. Ruslar, şiddetli soğuk ve olumsuz şartlara rağmen amaçlarına ulaşmışlardı. Bu suretle şehrin savunma sistemi tamamıyla Rusların kontrolü altına alınmıştı⁷². Artık Erzurum şehri Türk kontrolünden çıkmış, bir yılı aşkın bir süre Erzurum yönünde yapılan taarruzlar sonuç vermiş ve şehir geçici de olsa Rus işgaline girmişti.

Konuyla ilgili Rus resmî tebliği The Times gazetesinde şu şekilde yer almıştı: "Beş günlük saldırıda, Türkler inançlarının göstergesi olarak çok sayıda ölü ve donmuş ceset bırakarak kaleyi savundular. Kafkas Ordusu soğuk ve karla kaplı dağların üstesinden gelmeyi başarıp, topçu sınıfını hazırladıktan sonra kaleye saldırdı. Kaleye yapılan saldırı ve esas gelişme 11-15 Şubat arasında sona erdi. 27 mil uzunluğundaki Türk savunma hattının sol kanadındaki istihkâmı ele geçirdikten sonra, merkez sağ kanat ile bunların ardından ikinci hattaki istihkâmın kaderi 16 Şubat'taki kısa saldırı ile belirlendi. Tamamen ölü Türklerle dolu olan bu istihkâm bizim elimizde kaldı. İstihkâmlara yapılan saldırı esnasında, çeşitli Türk birlikleri, ya tamamen ortadan kaldırıldı veya tüm subayları ile birlikte esir edildi. İstihkâm hatlarında iyi durumda ateşli silah parçaları ele geçirdik"⁷³. The Times'a göre, "Denizden 6.000 feet/1.829 metre yükseklikte olan ve altı ay karla kaplı Erzurum şehri, etrafında istihkâm bulduğu için Türkler tarafından kışın ulaşılması imkânsız ve yazın zapt edilemez olduğuna inanılıyordu. Böyle olduğu halde, bu kale, yoğun kış şartlarında, savaşın başlangıcından dört hafta sonra General Yudenitş tarafından ele geçirilmişti"⁷⁴. Şehrin düşüşü aynı gün, 16 Şubat 1916 tarihinde Kafkas Genel Valisi ve Kafkasya'daki Rus Orduları Komutanı durumundaki Grandük Nicholas tarafından Çar II. Nicholas'a şu yazıyla bildirildi: "Tanrının yardımı ile cesur Kafkas Ordularının beş günlük önlenemez saldırıları sonucunda, Erzurum'u ele geçirmek nasip oldu. Majestelerine bu zaferi bildirmekten muazzam bir mutluluk duymaktayım"⁷⁵. Bu gelişme ve ifadeler, Rusların, yüzyıllarca takip etmiş oldukları güneye inme siyasetinde önemli adımlar attıklarını ve amaçlarına emin adımlarla ilerlediklerini gösteriyordu.

⁷⁰ Konukçu, Erzurum, s. 381-382.

⁷¹ The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092; March 1, 1916, Wednesday, No. 41103; August 4, 1917, Saturday, No. 41548; November 12, 1918, Monday, No. 41945.

⁷² The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092; March 1, 1916, Wednesday, No. 41103.

⁷³ The Times, March 1, 1916, Wednesday, No. 41103.

⁷⁴ The Times, January 1, 1917, Monday, No. 41364.

⁷⁵ The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092.

The Times'ın Erzurum'la ilgili gelişmeleri kaleme alırken, Ermenilere özel bir ilgi gösterdiği ortadadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Batılı devletler hadiseye Ermeni bakış açısıyla bakıyorlar ve Erzurum'un da içinde bulunduğu Türk Doğu vilayetlerini "Ermenistan"ın bir parçası olarak kabul ediyorlardı. The Times'a göre, Erzurum şehrinin savaştan önceki nüfusu 42.000 kadardı. Gazeteye göre, bunun 10.000'i Ermeni idi. Yine aynı gazete, Erzurum'da yaşayan Ermenilerin, Türk hakimiyeti altında yaşayan diğer bölgelerdeki Ermenilerle aynı kaderi paylaştıklarını ve birçoğunun katledildiğini savunuyordu. İşte bu "mazlum Ermeniler" için, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte, İngiltere harekete geçiyordu. Erzurum'un Türklerin elinden alındığı gün, Avam Kamarası'nda yapılan toplantının ardından şehrin düşüş haberi geldi. Lord Mayor'un Ermeni Göçmen Komitesi durumdan haberdar edildi. Bölgede bulunan Amerikan Komitesi'nden çok can sıkıcı bir haber geldi. Amerikan Komitesi, durumun çok vahim olduğunu bildiriyordu. Rusların 310.000'den az olmayan göçmeni kabul ettiği, yoksulluk ve salgının çok yaygın olduğu rapor ediliyordu. Ermeni Göçmen Komitesi, Amerikan Komitesi'ne 2.000 pound ve Tebriz'deki İngiliz Konsolosu'na 1.000 poundun göçmenlere dağıtılmak üzere hemen gönderilmesine karar verdi. Komite, 37.000 poundun üzerinde bir meblağa ulaşan yardım toplamıştı⁷⁶. Görüldüğü üzere "son derece insanî duygularla davranan İngilizler", şehrin düşüşüyle birlikte "mazlum Ermenilerin yardımına koşuyorlar"dı. Ayrıca Ermen Komitesi'nin kurucusu Lord Mayor da, Petrograd Valisi'ne bir telgraf göndermiş, Grandük Nicholas'ın zaferini ve Erzurum'un düşüşünü Londra şehri adına tebrik etmiştir⁷⁷. Erzurum'un Ruslar tarafından işgalini müteakip, daha önce evlerini terk eden Ermeniler, Ermeni Göçmen Komitesi'nin desteği ve Rusların kontrolü altında eskiden yaşamış oldukları bölgelere yeniden dönmeye başlamışlardı. Söz konusu komite bu dönüşün malî finansmanını da sağlamaktaydı⁷⁸. Hatta bu fona "Erzurum'daki Ermeni yetimlerini desteklemek için" Ruslardan da ciddi miktarlarda yardım yapılıyordu⁷⁹. Ancak burada bir hususa sırası gelmişken değinmek gerekir ki, Ruslar ve İngilizler, Erzurum harekâtı sırasında işgal etmiş oldukları pekçok yerleşim yerinde Ermenilere Türklerin katliam yaptığını ve şehirlerde Ermeni nüfusunun kalmadığını ifade ederlerken, yine kendi kaynaklarında sunmuş oldukları bilgilerle, daha önceki açıklamalarını yalanlamaktadırlar. Zira yukarıda ifade edildiği gibi, Ermenilerin eski yaşadıkları bölgelere geri dönüş yaptığını yazan The Times gazetesi, daha önceki nüshalarında bu yerleşim yerlerinde Ermeni kalmadığından

⁷⁶ The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092.

⁷⁷ The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

⁷⁸ The Times, March 10, 1916, Friday, No. 41111.

⁷⁹ The Times, February 17, 1917, Saturday, No. 41405.

bahsediyordu. Oralarda Ermeni kalmadığına göre, Rus işgalinden sonra geri dönen Ermeniler acaba kimlerdi?

Şehrin Ruslar tarafından işgal edildiği tarihte, The Times'ın Erzurum ve Ermenilerle ilgili yayınları bununla da bitmedi. 17 Şubat 1916 tarihli gazetenin başmakalesi de Erzurum'a tahsis edilmişti. "Erzurum'un Düşüşü" adıyla yayınlanan söz konusu bu yazıda şehrin ve işgalin önemi şu şekilde vurgulanıyordu: "Erzurum şehrinin Ruslar tarafından ele geçirilmesi, savaşın en büyük sürprizlerinden birisidir ve son derece önemli sonuçlar doğuracaktır. Erzurum, 'Türk Ermenistanı'nın başlıca ve Asya Türkiyesi'nin de en kuvvetlice savunulan şehridir. Bu şehir, Türklerin Asya topraklarının anahtarıdır. Erzurum'u çok iyi bilen ve savunma sistemini de araştıran müteveffa Mr. H. F. B. Lynch, şehrin etrafının sarılarak alınmasının ve hatta doğudan yapılacak doğrudan saldırı ile bile alınmasının mümkün olmadığını ifade etmişti. Ancak Ruslar, insanların yaşadığı eski dünyanın bu bölgesinde, çok az insanın umduğu bu işi, kışın ortasında başardılar. Bazı çevrelerde Türklerin bu bölgeye yoğunlaştıkları en az dört ordu tugayının olduğuna inanılıyordu ve bu da olmayacak bir şey değildi. Bütün müttefiklerin en sıcak tebrikleri, Rus Ordusu üzerine ve özellikle Grandük Nicholas ile onun başkomutanı General Yudenic'e, bu muazzam ve ses getiren darbeden dolayı sağanak halinde yağacaktır.

"Onlar, Enver Paşa ve Mareşal Von Der Goltz'u geçtiler ve Türkiye'ye savaşın başlamasından itibaren dayanmak zorunda kaldığı en büyük darbeyi vurdular. Bu, bir yüzyılda Rus kartalının Erzurum semalarında 3. kez süzülmesi⁸⁰. Rus kuvvetleri 1829'da şehri ele geçirdi. 1855'te burayı tehdit etti, ancak saldırmadı. 1877 savaşında Rus Kafkas Ordusu şehre başarısız bir saldırı yaptı, ancak sadece ateşkeste şehri işgal etti. Berlin Kongresi ile şehir geri verildi. 1914 kışındaki Rus saldırısında, Enver Paşa'nın Müttefikleri telaşlandırmak için harekete geçişinin çok kötü bir şekilde kırılması sırasında, bir Rus birliği Erzurum'dan 33 mil uzaklıkta olan Köprüköy'e ulaşmayı başardı. En sonunda umutsuz bir üzüntüye dönüşen Türk hareketi mağlubiyeti tattı.

"Şimdiki Rus saldırısı, Ocak ayı esnasında 70 millik bir cephe boyunca ani bir şekilde açıldı. Ctesiphon⁸¹ savaşından ötürü dikkatlerini Bağdat bölgesine çevirmiş olan Türkler, Rus harekâtını ciddiye almamakla son ölümcül hatalarını yaptılar. Cephe yakınındaki kuvvetlerini dağınık bir şekilde ve büyük kayıplar vererek geri çektiler. Rus bültenleri geri çekilişin panik içerisinde bir kaçış halini aldığını belirtmekte. 19 Ocak tarihinde Ruslar bir kez daha Köprüköy'de

⁸⁰ 1916 ile birlikte 1828-1829 ve 1877-1877 işgallerine işaret etmektedir.

⁸¹ Bağdat yakınlarında tarihî Sasanî şehridir. Aynı zamanda Bağdat'a verilen isimlerden birisidir. Burada güney cephesi kastedilmektedir.

idiler ve aynı zamanda güneyde Van gölüne kadar olan büyük bir temizlik hareketine girişmişlerdi. Beş gün sonra Erzurum'un doğu kısmını koruyan kale hatlarına top atıyorlardı. Türkler bir çember içerisinde idiler. Birliklerini Bağdat'a dökmüşlerdi ve Erzurum'a en yakın tren yolu 250 mil uzaktaydı. Trabzon'a deniz yolu ile destek birliği göndermeye cesaret edemedikleri gibi, bunların çok dolambaçlı yollarda 200 mil yürümeleri gerekecekti. Bazen sıfırın altında elli derecede savaşıyor Rus birlikleri, kalelerin dış bölümlerini ağır ağır bombaladı. Pazar günü istihkâmlardan birinde büyük bir patlama olduğu rapor edildi. Ertesi gün istihkâmın ele geçtiğini öğrendik. Başka bir istihkâm da hemen düştü ve dün sabah 15 istihkâmdan dokuzunun Rusların elinde olduğu ilân edildi. Malûm son açık bir şekilde yaklaşıyordu ve dün gece Erzurum'un düştüğünü bildiren sevindirici haberler geldi.

“Müttefikler tarafından en son böyle önemli ve muhkem bir şehrin ele geçirilmesi, geçen yıl Przemysl'in⁸² alınmasıydı. Erzurum'un düşüşünün sonucu, daha fazla Türk birliğinin Bağdat yoluna gönderilmesi olmalı. Bazı Türk birliklerinin hemen kuzey yönüne gönderildikleri haberleri alınmaktadır. Ancak yılın bu en zor mevsiminde iklim koşullarının zor olduğu bölgeler üzerinden gidecekleri uzun bir yolları var. Rus zaferi de hemen Mezopotamya'daki İngiliz birlikleri üzerinde bir baskı unsuru durumunda olsa da ve Türklere yardım meselesini zorlaştırırsa da, yakın gelecekte daha fazla elle tutulur sonuçlar beklemek akıllıca olmayabilir. Büyük Toros dağları, hala Rus ve İngiliz kuvvetlerini ayırmaktadır. Mezopotamya'da kendi savaşımızı yapmalı, Rus zaferi çok büyük olsa da, Müttefiklerin başka çilgin maceralara atılmalarına engel olunmalı. Türkiye için Erzurum'un alınışı acı bir göz açılması olacak, Yakın ve Orta Doğu'da Bağdat'ın düşmesinin yapabileceği kadar ses getirecektir. Rusya bir kez daha böyle ağır şartlar altında bile zoru başarabileceğini gösterdi. Böylece yeni savaş dönemine muhteşem bir başlangıç yaptı”⁸³.

Erzurum'un Ruslar tarafından işgalinden sonra, The Times'ın sayfalarında yer alan değerlendirmeler bunlardı. Yazıda, Erzurum harekâtının tüm safahatı özetle anlatılıyor ve bu hadisenin önemine değiniliyordu. İngiliz bakış açısına göre bu büyük bir zaferdi. Ancak Ruslar böyle büyük bir galibiyet elde ettiler diye, İngiltere gibi müttefiklerin çilgin maceralara atılmasına da gerek yoktu. Onlar Arabistan yarımadasında kendi menfaatlerinin peşinde koşmalıydılar. Nitekim öyle de olacaktır. Rus galibiyeti İngilizleri maceraya atılmak şöyle dursun, aksine daha temkinli davranmaya itecektir. Zira Rus işgallerinin artarak

⁸² Polonya'da bir şehir. Burada Ruslara göre batı cephesindeki gelişmelere işaret edilmektedir.

⁸³ The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092.

ilerlemesi karşısında bundan en çok zarar gören taraf İngiltere olacaktır. Rusya'nın Orta Doğu veya Akdeniz'e sarkması demek, bölgedeki İngiliz çıkarlarının sona ermesi, en azından tehlikeye düşmesi demektir. Şunu da ilave etmek gerekmektedir ki, Erzurum'daki Rus başarılarının, Mezopotamya'daki İngilizleri rahatlattığında da şüphe yoktur⁸⁴. Çünkü İngilizler, güney cephesinde bundan böyle çok daha rahat bir şekilde hareket edebileceklerdi.

Erzurum'un 16 Şubat tarihinde Ruslar tarafından işgal edilmesi, The Times'ın sayfalarında geniş yankı bulmuş, konuyla ilgili haber ve çok farklı bakış açılı değerlendirmeler, oldukça ayrıntılı bir şekilde okuyuculara ulaştırılmıştı. Erzurum, Karadeniz'deki Rus deniz gücü nedeniyle Trabzon üzerinden de yardım alamayacak bir durumda bulunuyordu. Kaldı ki Trabzon'un da kısa sayılabilecek bir süre sonra, 18 Nisan 1916 tarihinde Ruslar tarafından işgaliyle, hem Erzurum'la bağlantısı tamamen kesilecek, hem de iç bölgelerle birlikte Karadeniz sahili de Rus kontrolüne geçecekti⁸⁵. Gazetenin bir Petrograd muhabiri, Erzurum başarısının, askerî manadan ziyade, büyük bir siyasî anlam taşıdığını ifade ediyordu⁸⁶. Türkler böyle önemli bir kalenin düşüşüyle ilgili fazla bir şey söylememekteydiler. Gazeteye göre İstanbul'da bu durum büyük üzüntü yaratmıştı ve bu yüzden Türklerin söyleyecek birşeyleri yoktu⁸⁷. Ama bu hem Ruslar ve hem de İngilizler açısından büyük bir ehemmiyeti haizdi. İtilaf devletlerine büyük bir prestij kazandırdığında da şüphe yoktu. Gazetede bir değerlendirme yazısında bu başarı ile ilgili şu yorumda bulunuluyordu: "Beş günlük mücadelenin ardından Küçük Asya'daki⁸⁸ en önde gelen Türk kalesinin ele geçirilişi, başlangıcından beri Kafkas cephesindeki başarıları, kendisinin muazzam bir dehası olduğunu gösteren General Yudenic liderliğindeki Kafkas Ordusunun kahramanlığına kahramanlık katmıştır". Öyle ki, bu başarı, Sarıkamış ve Köprüköy'de Rusların elde etmiş olduğu galibiyetlerden başka, Enver Paşa'nın Maverayı Kafkasya ile ilgili işgal planlarını da ortadan kaldırmıştı⁸⁹. Enver Paşa bu mağlubiyetle ayrıca, Sarıkamış yenilgisinin ardından, Almanlar tarafından bir kez daha "günah keçisi" yerine konulabilecekti. Oysa İngiliz gazetesine göre, "Türklerin Erzurum'u yitirmelerinin gerçek suçluları, şu an İstanbul'da etkin olan ve Türkiye'yi ölüme götüren aşırı zeki Prusyalı subaylardı. O kadar zekiler ki, Grandük Nicholas'nun uzun kolunu tamamen unuttular. Onlar Erzurum'da Prusyalı bir albayın vali olmasında ısrar edip, herşeyin düzeleceğini zannettiler. Büyük Mareşal Von Der

⁸⁴ The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

⁸⁵ The Times, April 19, 1916, 1916, Wednesday, No. 41145.

⁸⁶ The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

⁸⁷ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

⁸⁸ Anadolu.

⁸⁹ The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

Goltz o kadar yanlış hesap yaptı ki, Ruslar harekete geçtikten sonra bile o Bağdat'a yönelmeye devam etti. Almanlar yüksek sesle Türk İmparatorluğu ve ötesindeki her yerde yaptıkları herşeyi ve Maverayı Kafkasya'daki önemsiz cephelerdeki başarıları reklam ediyorlar. Almanlar büyük askerî mucizeler bekliyorlar, fakat dört aylık bildirimlerinin ve beklentilerinin net sonucu, Küçük Asya'daki en büyük askerî merkez olan Erzurum'un düşüşü oldu. Türkler ve özellikle Enver'in reklam yolu ile Prusyalıların savaş sanatındaki maharetlerini ortaya koymalarını ümit ediyoruz"⁹⁰. İstanbul çıkışlı bir haberi sayfalarına taşıyan The Times'ın başka bir nüshasına göre, "Erzurum'un düşüşü, hükümette büyük bir gürültü kopardı ve Enver Paşa sahip olduğu prestijin yarısını kaybetti"⁹¹. Böylece İngilizler biraz normal, biraz da alayvari bir yaklaşımla, Türkler ve özellikle Almanların düştükleri kötü durumu değerlendiriyorlardı. Bu gibi gelişmelerin İngiliz politikacılarını çok keyiflendirdiğini ayrıca belirtmeye gerek yoktur.

The Times'ın bu konuda başka değerlendirmeleri de mevcuttu. Erzurum önlere alınan bu galibiyet, Rusya'nın bölgedeki durumunu taçlandırdığı gibi, Babiali'nin Asya'daki hakimiyetinin de sallanmasına sebep olmuştur. Dönemin siyasî ve askerî uzmanları, Türkiye'nin düştüğü bu zor durumda, müttefiklerinin ne gibi bir yardım yapacaklarını veya önlemler alacaklarını merak ediyorlardı. Diğer taraftan Ruslara göre bu o kadar büyük bir zaferdi ki, Erzurum yönünde daha önce alınan zaferleri dahi gölgede bırakacak karakterdeydi⁹². İstanbul basınına göre, Erzurum'un düşüşünün halk arasında yaratmış olduğu etki sanıldandan büyüktü. Ruslar gibi İngilizler de Mezopotamya'da başarılı olup, saldırıya geçip Osmanlı direnişini kırsalarsa, İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşeceğini ve başka birilerinin onların yerine geçeceklerini ve barış talebinde bulunacaklarını ifade ediyorlardı⁹³. İngiliz basınına göre, zaferin büyüklüğü karşısında, Türklerin Maverayı Kafkasya'da yeni askerî operasyonlara girişmesi de artık beklenemezdi. Çünkü Erzurum'un Rusların elinde olması, bu cephede Türk kuvvetlerinin az ya da çok felç olmalarına sebebiyet veriyordu. Bu yüzden bu bölgeden Rusya'ya yönelik bir saldırı gelemeyeceği için, Kafkasya'yı uzun süreliğine güvenli bir durumda kabul etmek de mümkündü. Erzurum'un düşüşünün bir diğer sonucu da, Mısır'a doğru ve Süveyş istikametine yapılması muhtemel Türk ilerleyişini durdurması olmuştur. Bunun, Trakya'daki Fransız-İngiliz çizgisine yönelik Türk girişimlerini engellediğini de ayrıca belirtmeye gerek yoktu. The Times'a göre, Ruslar Türklere büyük bir darbe indirmişlerdi ve onlar bu zafere yenilerini katmak için de büyük avantaj elde etmişlerdi.

⁹⁰ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

⁹¹ The Times, March 1, 1916, Wednesday, No. 41103.

⁹² The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

⁹³ The Times, March 2, 1916, Tuesday, No. 41104.

Kafkas cephesinde Erzurum'un düşüşü, Güney cephesinde Bağdat'ın düşüşüyle aynı etkiyi yapacak çok önemli bir hadiseydi. Bağdat daha çok Alman ilgileri ve İngilizlerin buna karşı koymaları açısından Batıda popülerdi. Fakat Erzurum, Boğazların ötesinde Türkiye'nin başlıca kalesi durumundaydı⁹⁴. Dolayısıyla Erzurum önlerinde alınan Rus galibiyetinin askerî sonuçları kadar, siyasî kazançları açısından da büyük ehemmiyet taşıdığı ortadaydı.

Erzurum'un düşüşü, Rusya'ya yönelik pekçok tebrik mesajının gönderilmesine sebep olmuştur. Yukarıda İngiliz Ermeni Komitesi'nin Grandük Nicholas'ı tebrik ettiğinden bahsedilmişti. Rusya'nın diğer müttefiki Fransa, 17 Şubat tarihinde Başkan Poincare imzalı bir telgrafı Rus Çarı'na hitaben göndermiştir. Poincare bu telgrafında, "kahraman Rus Ordusunun Erzurum'da almış olduğu büyük başarıdan ötürü Fransa'nın kalbî tebriklerini kabul etmesini" istiyordu. Çar bu Fransız bildirisine cevap vererek, ilgileri nedeniyle teşekkürlerini iletliyordu⁹⁵. Birkaç gün sonra Çar tarafından Poincare'e gönderilen yeni bir yazıda, ilgisine teşekkür ediyor ve Erzurum'un elde edilşinin, "birliktelikleri için çok önemli" olduğunu vurguluyordu⁹⁶. 19 Şubat 1916 tarihli The Times'tan öğrenildiğine göre, İngiliz Kralı haberi alır-almaz, Rus Çarı II. Nicholas'a hitaben şu tebrik yazısını göndermişti: "Böyle şiddetli bir savaşın ardından Erzurum'un ele geçirilmesinde sizin kahraman askerlerinizin görkemli başarıları üzerine, en kalbî tebriklerimi kabul buyurunuz". Sir Edward Grey de Rus Dışişleri Bakanı M. Sazanoff'a bir tebrik telgrafı göndermiştir⁹⁷. Ayrıca Lord Kitchener de Grandük Nicholas'ya gönderdiği şu yazıyla, "Erzurum'da Rus dostlarımızın aldığı bu muazzam başarıyı, kendi adıma ve İngiliz ordusu adına tebrik ediyorum" demişti. Buna karşılık Grandük de, ilgilerine ve tebriklerine teşekkür ettiğini cevaben bildirmişti⁹⁸. The Times'a göre, Erzurum'un Ruslarca işgali, İngiliz kontrolündeki Kahire'de de memnuniyet uyandırmıştı⁹⁹. Diğer taraftan 25 Şubat 1916'da İngiliz Kralı, Buckingham Sarayı'nda Rus gazetecileri kabul ettiği sırada, onlara Erzurum'un işgali ile ilgili şu teşekkür konuşmasında bulundu: "Size ülkeme hoşgeldiniz demekten ve kahraman Rus ordularının başarılarına olan derin hayranlığımı ifade etmekten memnuniyet duymaktayım. Erzurum'un alınışından ötürü sizleri tebrik ediyorum"¹⁰⁰. Aynı gazeteci grubunun İngiliz donanmasını ziyaretinde de Erzurum'un işgalinden dolayı İngilizlerle Ruslar

⁹⁴ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

⁹⁵ The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

⁹⁶ The Times, February 21, 1916, Monday, No. 41095.

⁹⁷ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

⁹⁸ The Times, February 22, 1916, Thursday, No. 41096.

⁹⁹ The Times, February 21, 1916, Monday, No. 41095.

¹⁰⁰ The Times, February 26, 1916, Saturday, No. 41100.

arasında karşılıklı takdir ve sevgi gösterileri yaşanmıştır¹⁰¹. Dolayısıyla bu hadisenin, İngilizlerin Orta Doğu politikalarında kendilerini biraz rahatsız etmesine rağmen, yine de kamuoylarında önemli bir memnuniyet doğurduğu ortadadır.

Bu hadisenin Rusya dahilinde büyük bir yankı uyandırdığı konusunda da önemli deliller mevcuttur. Öncelikle bu harekâtın merkeze çok uzak ve kış şartlarında gerçekleştirilmesi, Ruslar için ayrı bir övünç kaynağı olmuştur¹⁰². Bu yüzden Erzurum'un düşüşü, Rusya'da büyük bir coşku ve heyecan uyandırdı. Küçük büyük şehirlerin tamamı milliyetçi gösterilere sahne olmaktaydı. İnsanlar, "Çar, Grandük Nicholas ve kahraman Rus ordusuna saygı" çığlıklarıyla caddeleri dolaşmaktadırlar. Kiliselerde binlerce insan ayinler yapmakla meşguldür. Gösterilerin en büyüğü, Grandük Nicholas'ın bu haberi kutlamak amacıyla geldiği Tiflis'te yaşandı. Şehir çok abartılı bir şekilde süslenmişti. Grandük kalabalığın isteği üzerine birkaç kez kürsüye çıkarak, coşkulu konuşmalar yaptı. Tiflis Valisi, Grandük Nicholas'ya hitaben halkın memnuniyetini bildiren bir konuşma irat etti. Grandük de konuşmasını Çar ve Rus ordusu hakkındaki coşkulu ifadelerle tamamladı¹⁰³. Reuter ajansından alınan bilgiye göre, Grandük Nicholas'ın sevinci o kadar büyüktü ki, 20 Şubat tarihinde Tiflis'ten ayrılacak ve Erzurum'a hareket edecektir¹⁰⁴. Erzurum'un düşüşü, Rusların Avrupa cephelerinde de büyük bir memnuniyete ve sevinç gösterilerine sebep oldu. Hatta bu sevinç gösterileri karşısında, siperlerdeki rakip Alman askerleri de Erzurum'un işgalini onlardan öğrenmişlerdi¹⁰⁵. Tarihî güneşe inme politikaları göz önüne getirildiğinde, Rusya'daki sevincin nedenlerini anlamak zor değildir.

Bu İngiliz gazetesi, Ermenilerle ilgili sorunları, Erzurum'un düşüşünde de gündeme getirmişti. Ona göre, "Erzurum'u boşaltmadan önce, Kürtler zalimane bir şekilde binlerce Ermeni'yi katletmişlerdi"¹⁰⁶. Batı basını Ermenilerle ilgili bilgilere özel bir önem atfediyordu. Nitekim aynı gazete Erzurum'un düşüşünün Rusya'daki Ermeniler arasında da büyük bir sevinç meydana getirdiğini ve 'Ermenistan'ın işgalinin tamamlanır tamamlanmaz, Ermenilerin eski mevkilerine gönderilmesi için gerekli önlemlerin alınacağını da yazmaktaydı¹⁰⁷. Erzurum'un Ruslar tarafından işgalini müteakiben söz konusu bu gazetede İngiliz bakış açısında herhangi bir değişiklik olmamıştı. O, bu

¹⁰¹ The Times, March 3, 1916, Friday, No. 41105.

¹⁰² The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

¹⁰³ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

¹⁰⁴ The Times, February 21, 1916, Monday, No. 41095.

¹⁰⁵ The Times, February 22, 1916, Thursday, No. 41096.

¹⁰⁶ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

¹⁰⁷ The Times, February 21, 1916, Monday, No. 41095.

konuyu hem verdiği haberde söz konusu yapmıştı, hem de kaleme alınan “Erzurum ve Sonra” adlı başmakalede, mesele şu şekilde dile getirilmişti: “Erzurum ‘Türk Ermenistanı’nın başkentidir ve şehrin caddeleri mutsuz Ermenilerin çok barbar bir şekilde katledilmelerine şahit oldu. Ruslar şehre yaklaştıklarında Kürtler son bir katliam cümbüşü yaptılar. Bu emsalsiz suçların öcünü alma görevi şimdi pis bir şekilde başladı. Bu durum karşısında Ermenistan’ın bir bölümünün acilen Türk baskısından kurtarılmasıyla ilgili bazı ümitler var”¹⁰⁸. Bir süre sonra Trabzon’un da Rus işgaline uğraması karşısında, gazetenin hazırlanmış olduğu “The Times’in Resimli Tarih ve Savaş Ansiklopedisi” ekinde, Erzurum ve Trabzon’un Rus işgaline uğraması, “Ermenistan’ın Türk boyunduruğundan kurtuluşu” olarak nitelendiriliyordu. Bu ansiklopedinin 28. bölümü Kafkasya’da ilk Rus seferi ve 101. bölümü ise, “Ermeni Soykırımı” adını taşıyordu¹⁰⁹. Bu durum, gazetenin bakış açısıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Erzurum’un işgalinin tamamlanmasından sonra, The Times’a göre, “çoğu kadın ve çocuk binlerce Ermeni göçmen, Erzurum ve Muş’ta koruma altına alınmıştı”¹¹⁰. Rus birlikleri 2 Mart’ta Bitlis’i işgal etmişlerdi. Rus resmî tebliğine bakılırsa, “Şehirde muazzam bir Ermeni mezalimi meydana gelmiş durumda. 35.000 kişinin üçte birinden fazlası Ermeni¹¹¹, kalanı Kürt. Ermeni katliamı geçen Haziran’da gerçekleştirildi. Bu berbat katliam hikâyesini kaleme alan Lord Bryce, Bitlis’te 15.000 Ermeni’nin ne şekilde katledildiğini kaydetmiştir”¹¹². Türkiye açısından bakıldığında, Ermeni, Ermenistan, Erzurum ve Bitlis için kullanılan bu ifadelerin kabul edilebilmesi imkânı yoktur. Özellikle Erzurum’un “Türk Ermenistanı”nın “başkenti” olduğuna ve Bitlis’te 15.000 Ermeni’nin yok edildiğine ait yorumlar, gayr-i ciddi bir tarzda kaleme alınan basit bir sun’i yorum ve bakış açısından ileriye gidememektedir. Ancak ne kadar ilginçtir ki, The Times’ın Alman gazetesi Berliner Tageblatt’tan naklettiği haber, Türkiye’nin müttefiki Almanya’nın da Ermeni meselesi konusunda İngilizlerle aynı düşündüğünü gösteriyordu. Berliner Tageblatt yazısında, Erzurum ve Ermenilerle ilgili şu ilginç ifadeleri kullanıyordu: “En önemli Ermeni vilayetinin düşüşü” şimdiye kadar Rusların eline geçmeyen nüfusun, artık onların

¹⁰⁸ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

¹⁰⁹ The Times, January 2, 1917, Tuesday, No. 41365.

¹¹⁰ The Times, February 29, 1916, Thursday, No. 41102.

¹¹¹ Erzurum şehrinin toplam nüfusu ve şehirdeki Ermeni nüfusu hakkında, The Times’ın verdiği rakamlar da çelişkilidir. Nitekim yukarıda daha önce takdim edilen bir bilgide, Erzurum şehrinin toplam nüfusunun 42.000 ve şehirdeki Ermeni sayısının 10.000 olduğu ifade edilmişti (The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092.). Bu farklılıklar, İngilizlerin şehirdeki Ermeni sayısını sun’i olarak artırdıklarının bir göstergesi olsa gerektir.

¹¹² The Times, March 4, 1916, Saturday, No. 41106.

inisiyatifinde olması anlamına geliyor"¹¹³. Bu sözler, Türkiye'nin müttefiki Almanya'nın tutumu konusunda herhangi bir yoruma gerek bırakmamaktadır.

Erzurum'un düşüşü hakkında, The Times'ta Alman basınından yapılan alıntılara geniş yer verildi. Ancak gazetenin bu alıntıları aktarış şekli biraz alayvari bir tarzda olmuştu. Nitekim İngilizler bu yaklaşımları, "bazı yorumlar yeterince komik" ifadesiyle okuyucularına takdim ediyorlardı¹¹⁴. Berliner Tageblatt gazetesine göre, "Erzurum'un stratejik önemi o kadar büyük değil. Daha kötüsü belki de askerî başarıdan çok, politik etkisi olacaktır"¹¹⁵. Berlin Lokalanzeiger, "Erzurum'un düşüşü sadece bölgesel öneme sahip ve hiçkimse Türklerin Mezopotamya'daki durumları üzerine kötü reaksiyon telaffuzunda bulunmuyor" değerlendirmesini yapmıştı. Almanların resmî gazetesi mahiyetindeki Cologne Gazette ise, Erzurum'un sükûtunun son zamanlardaki en önemli olay olduğunu kabul etmekle birlikte, Rusya'nın ve müttefiklerinin bu olayı abarttıklarını ileri sürüyordu. Hamburger Nachrichten'de Erzurum'un Ruslar tarafından işgali şu şekilde değerlendiriliyordu: "Türkiye'nin kuzeydoğusundaki en önemli kalesi Erzurum düştü. Düşman ve dost ülkeler üzerindeki etkileri ne olursa olsun, biz ve müttefiklerimiz bu duruma tahammül etmeliyiz. Türkler Irak ve Kafkas sınırında önemli bir haberin olmadığını bildirmek suretiyle, benzersiz bir soğukkanlılık içerisindedir. Son olarak Frankfurter Zeitung gazetesi, Erzurum'un düşüşüne şu şekilde bir yaklaşım sergiliyordu: "Türkler için kararlı liderler ve hayli askerî destek gerekli, hiçbir şey daha amansız ya da daha tehlikeli değil. Durumun toparlanması için istek ve kararlılık yegâne çıkar yoldur... Erzurum'un düşüşü, Türkleri stratejik bir savunmaya zorlayabilir ve izlenecek yöntemlerle ilgili haberlerin İstanbul ve Almanya'dan ulaşması gerekir. Erzurum'un savaş esnasında kurtarılması için bir denemenin yapılıp-yapılmayacağına ait kararın da verilmesi gereklidir"¹¹⁶.

The Times'a göre, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilişi üzerine, Enver ve Talat Paşalar arasında ciddi münakaşalar yaşanmıştı. Talat Paşa, kaleyi korumak için alınan önlemlerin yetersizliğinden dolayı kendi adamlarını dahi azarlamaktaydı. Hatta bu felaket İstanbul halkından dahi hala gizlenmekteydi. Türk tarafının, Rusların Erzurum'daki durumlarını kuvvetlendirmelerinden önce şehri tekrar geri almak umuduyla, Rus cephesine birlik göndermek için büyük çaba içerisinde oldukları tahmin edilmektedir. Boğaz'daki Haydarpaşa garından Ankara'ya demiryolu ile yolcu ve eşyaların gönderilmesi işlemleri durduruldu. Birlik ve mühimmat taşıyan trenler gece gündüz çalışıyor. Ancak

¹¹³ The Times, February 21, 1916, Monday, No. 41095.

¹¹⁴ The Times, February 22, 1916, Thursday, No. 41096.

¹¹⁵ The Times, February 21, 1916, Monday, No. 41095.

¹¹⁶ The Times, February 22, 1916, Thursday, No. 41096.

bu desteklerin zamanında ulaştırılıp, Türklerin savaşın gidişatında herhangi bir değişiklik yapabilmelerinin zayıf bir ihtimal olduğu düşünülmektedir. Özellikle Ankara ve Erzurum arasındaki mesafenin bir aylık bir yürümeyle geçilmesi de zordur. Zira yollar kötü ve şartlar istenildiği gibi değildir¹¹⁷. Zaten bu ihtimal ciddi olarak gündeme gelmeyecek, Rusların batı yönündeki ilerlemeleri hız kesmeden devam edecek ve Erzurum iki yılı aşkın bir süre Rus işgalinde kalacaktır.

Lahey'deki Alman elçiliğinden, Erzurum'un kaybı ile ilgili yapılan resmî açıklama ise şu şekildeydi: "Askerî sebepten ötürü ordumuz Erzurum şehrinin batısına herhangi bir kayıp vermeksizin çekildi. Çekilmeden önce, götürülemeyeceği anlaşılan 50 adet eski top da imha edildi. Rusların Erzurum'u işgal ettiklerinde binlerce silah ile 80000 kişiyi esir aldıkları haberleri gerçekleri yansıtmamaktadır. Esasında Erzurum önlerinde bir tek mevzi hariç, önemli bir mücadele yaşanmadı. Aslında Erzurum tam anlamıyla bir kale sayılmaz. Zira etrafı açık durumdadır. Erzurum'u çevreleyen eski kale çok fazla askerî öneme sahip bir yer de değil. Bundan dolayı şehrin ele geçirilişi çok da önemli değil". Bu sözlerin propaganda amacıyla yapıldığı ve gerçekleri yansıtmadığı ortadadır. Zaten Almanlar, Erzurum'un düşüşünün nedenlerinden kendilerine hiç pay çıkarmıyorlar, bunun asıl sebebinin Türklerin bu bölgede demiryolu inşa edememelerine ve sahil muntikasında da donanma kurmalarına bağlıydılar¹¹⁸. Sonuçta onlar Erzurum'un düşüşüyle, Türkiye'deki sadece bazı beklentilerini, Türkler ise yurtlarının çok önemli bir parçasını kaybediyorlardı. Bu yüzdendir ki, Erzurum şehrinde veya takip sırasında yakalanan Türk subay ve erleri, ordu içerisindeki idarî mekanizmalarda fazla sayıda Alman subayının olmasından çok şikayetçi olduklarını bildiriyorlardı. Hatta Türk askerlerinin ifadesine göre, bu Alman subaylar, saldırı esnasında kaleleri ilk terk edenler olup, zaten moralleri bozuk olan ve sarsılmış durumda bulunan Türk birliklerindeki panik ve karışıklığı iyice artırıyorlardı¹¹⁹.

The Times, Selanik'te yayınlanan ve Liberal Parti'nin yayın organı olan Beyanül-Hak gazetesinden bir alıntı yaparak, Türk muhalefetinin hislerine şu şekilde tercüman oluyordu: "Talihsiz Türkiye bugün ıstırap içerisinde her tarafı sarılmış ve hükümetin yapmış olduğu hatalardan dolayı ölmekte olan hasta bir adam görüntüsündedir. Bu acı gelişmeleri izleyen bizler onun yardımına koşmalıyız. Bu kayıtsızlıktan kurtulup harekete geçelim ve onu korumak için çaba gösterelim. Tehlike çok büyüktür. Van ve Erzurum ile Kafkasya'nın en güzel yerleri, Ruslar tarafından işgal edildi. Alman çıkarlarına hizmet etmek için

¹¹⁷ The Times, February 26, 1916, Saturday, No. 41100.

¹¹⁸ The Times, February 19, Saturday, 1916, No. 41094.

¹¹⁹ The Times, March 1, Wednesday, 1916, No. 41103.

savaşı devam ettirmemiz durumunda, bizim herşeyimizi kaybetmeyeceğimizi kim bilebilir!”¹²⁰.

Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra, Rus ilerleyişi batıya doğru Erzincan yönünde devam etti. Bu arada cephenin güney kısmında Van gölüne ulaşılmış, Malazgirt, Muş ve Ahlat şehirleri de Ruslar tarafından kontrol altına alınmıştı. Muş şehrinin Bağdat demiryoluna mesafesi sadece 125 mil idi¹²¹. Rusların bu sırada sahil kesimindeki harekâtı da tüm hızıyla devam ediyordu¹²². Bu arada 26 Şubat tarihli The Times, Erzurum'un kuzeyindeki İspir kasabasının, Ruslar tarafından ele geçirildiğini duyuruyordu¹²³. 26 Şubat tarihli Rus resmî bildirisi ise, Aşkale'nin işgal edilmiş olduğunu bildiriyordu. Batı yönünde ise, “yenilmiş ve morali bozuk Türk kuvvetleri”nin takibine devam edilmekteydi¹²⁴. Ancak Grandük Nicholas yeni Türk saldırılarının olabileceği ihtimalini göz ardı etmiyor, ele geçirmiş olduğu şehir ve kasabaları tahkimli bir hale dönüştürüyor ve bu nedenle birliklerinin çok uzağa gidip, birbirleriyle bağlantıyı koparmalarına da izin vermemekteydi¹²⁵. Mart başlarından itibaren Rusların bölgeye yönelik askerî faaliyetleri nedeniyle Trabzon halkı şehri tahliye etmeye başlamıştı¹²⁶. Öyle ki Ruslar deniz yolunu kapatarak, limandan ayrılmayı deneyen tüm araçları batıyorlardı. Bu nedenle halk kara yolundan batıya göç etmek durumunda kalıyordu¹²⁷. Bu durum, Rusların yakın zaman zarfında oraya da hakim olmaları sonucunu getirecek, içte Erzurum'a kadar uzanan Rusya, sahil harekâtında da Trabzon'u elde etmek suretiyle bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştıracaktır. Diğer taraftan Ruslar, harekâtın belli bir aşamasından sonra sahil harekâtı ile iç bölgede devam eden harekâtı birleştirmeye başlayacaklardır. Nitekim içte İspir'e kadar Erzurum'un kuzeyini kontrol altına alan Ruslar, oradan doğruca Rize'ye inen yüksek dağlardaki hareketlerini devam ettiriyorlardı¹²⁸. 17 Mart tarihli Rus resmî tebliğinde, Aşkale'nin Mart ayının başındaki işgalinden sonra, Erzurum'un yaklaşık 100 km batısında yer alan Mamahatun (Tercan) kasabasının işgal edildiği bildiriliyordu¹²⁹. Gerçi Mamahatun bir ara Türk birlikleri tarafından geri alınacak, ancak sonra tekrar kaybedilecektir¹³⁰. Bu suretle Erzurum şehri geride bırakılmış ve Erzincan'ın

¹²⁰ The Times, February 22, 1916, Thursday, No. 41096.

¹²¹ The Times, February 21, 1916, Monday, No. 41095.

¹²² The Times, February 23, 1916, Wednesday, No. 41097.

¹²³ The Times, February 26, 1916, Saturday, No. 41100.

¹²⁴ The Times, February 28, 1916, Monday, No. 41101.

¹²⁵ The Times, March 1, 1916, Wednesday, No. 41103.

¹²⁶ The Times, March 3, 1916, Friday, No. 41105.

¹²⁷ The Times, March 6, 1916, Monday, No. 41107.

¹²⁸ The Times, March 9, 1916, Tuesday, No. 41110.

¹²⁹ The Times, March 18, 1916, Saturday, No. 41118.

¹³⁰ The Times, June 3, 1916, Saturday, No. 41184; July 17, 1916, Monday, No. 41221.

işgaline doğru önemli adımlar atılmıştı. Bilindiği gibi müteakiben Erzincan da işgal edilecek¹³¹ ve Rus hatları nihaî olarak Refahiye'ye kadar uzanacaktır. Kuzeye yönelen Rus birlikleri Kop dağlarını geride bırakmışlar ve Temmuz ortalarında Bayburt'u işgal etmişlerdi¹³². Nihayet 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'un Ruslara boyun eğişiyle, sahil harekâtı en önemli amaçlarından birisini geride bırakmıştı. Hatta The Times'ın değerlendirmesine göre, Trabzon'un Ruslar tarafından işgali, Erzurum'un ele geçirilmesine eşdeğer bir başarı olarak kabul ediliyordu. Bu durumun Enver Paşa'nın İstanbul'daki prestijini de önemli ölçüde etkileyeceği şüphe götürmez bir gerçektir¹³³. Bu tarihten sonra amaç, Erzurum ve Trabzon arasındaki arazilerin işgalinin tamamlanması ve işgal bölgelerinin tamamen birleştirilmesine yönelik askerî faaliyetlerde bulunmaktı¹³⁴. Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Erzurum'un ve Trabzon'un Ruslarca işgali, Rusya'ya Türk Doğu Anadolu'su üzerinde büyük toprak kazançları ve prestij kazandırmıştı. Hepsi bir yana, Rusya'nın Akdeniz'e ulaşmasına ramak kalmıştı.

Ruslara göre, Türklerin bu sıralarda yapmış oldukları resmî tebliğler gerçeği yansıtmıyordu. Çünkü The Times bu resmî tebliğleri, "Türk Romanları" ifadesini kullanarak alaya alıyordu¹³⁵. Bir başka nüshada da, "Türkler en sonunda Erzurum'u kaybettikleri bilgisini verdiler ve gülünç bir şekilde bir bildiri yayınlamaları, askerî sebeplerden ötürü ordunun geri çekildiğini belirttiler" deniliyordu¹³⁶. 20 Haziran 1916 tarihli The Times'ta alaycı bir üslupla "masum Türkler, korkunç Ermeniler" adıyla bir yazı neşredilmişti. Türklerin neşrettiği bilgilere inanılmaması gerektiğinin propagandasını yapan bu yazının kayda değer kısımları aşağıda gösterilmiştir: "Türk yetkililer, şimdi Ermeniler tarafından yapılan mezalimi iyi bir şekilde ifade eden yayınlar yapıyor. Tüm Alman gazetelerinde yayınlanan İstanbul'dan gönderilmiş yarı-resmî telgraf ve Rus ve Ermeni çetelerce yapılan mezalimin ölçüyü aştığını bildiriyor. Telgraf, iddia edilen kurbanların isim ve yerlerini bildiren uzun bir liste veriyor ve Ermenileri işledikleri her çeşit cürümden ötürü suçluyor. En sonunda "sahih raporlara" göre, Erzurum etrafındaki halkın durumunun tarifi imkânsız ve Erzurum'da zenginlerin bile açlıktan ölmek için Ruslar adına aşağı işlere zorlandığı bildiriliyor. Ermenistan'daki Türk mezalimi ile ilgili hiçbir

¹³¹ The Times, July 27, 1916, Tuesday, No. 41230.

¹³² The Times, July 17, 1916, Monday, No. 41221.

¹³³ The Times, April 19, 1916, Wednesday, No. 41145.

¹³⁴ The Times, July 22, 1916, Saturday, No. 41226.

¹³⁵ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

¹³⁶ The Times, February 23, 1916, Wednesday, No. 41097.

şey söylemeyen Alman basını, tüm bunları bir yorum yapmaksızın içtenlikle yayımlıyor"¹³⁷.

Şehrin Ruslara karşı müdafaasında bulunan 100.000 kişilik kuvvetin yaklaşık 30-40 bini hayatını kaybetmişti¹³⁸. Bu arada 70 adet de top ele geçirilmiş, pekçok esir ve cephane de kontrol altına alınmıştı¹³⁹. Bu miktarı sonraki günlerde 100'den 1.000 topa kadar çıkararak kaynaklar da olacaktır¹⁴⁰. Rusların bu işgal işinde kullandıkları top sayısı ise 800 adedi buluyordu¹⁴¹. İşgalle birlikte şehrin birçok yerinde büyük yangınlar da çıkmıştı¹⁴². Bunlara rağmen, Rusların yaptığı resmî tebliğlerde de abartılı rakamlar bulmak zor değildi. Mesela onlar işgalden sonra yaptıkları ilk açıklamalarda, şehirdeki esir alınan Türk sayısının 80.000 olduğunu ifade etmişlerdi¹⁴³. Ancak 26 Şubat'ta yapılan Rus resmî tebliğinde, esirler ve Erzurum'da elde edilen ganimetlerle ilgili şu rakamlara yer veriliyor, bir anlamda önceki rakamlar yalanlanıyordu: "Erzurum'daki harekâtın sonucunda nispeten önemsiz kayıplarla başarı elde edildi. 235 Türk subayı ve 12753 asker esir aldık. Dokuz sancak, 323 ateşli silah, bununla birlikte birinci sınıf Türk istihkâmlarından Erzurum'un büyük silah depoları, cephane, mühimmat, telgraf makineleri ve telefon gibi malzemeler ele geçirdik"¹⁴⁴. Bu arada The Times'ın 13 Mart 1916 tarihli nüshasında verdiği ilginç bir bilgi vardı ki, şu şekildeydi: "Erzurum'da ele geçirilen 9 Türk bayrağı, Cumartesi (11 Mart) günü kalabalık bir halk grubunun alkışları arasında Petrograd'ın önde gelen sokaklarında gezdirildi"¹⁴⁵. Eğer bu bilgi doğru ise, Rusların Erzurum'da elde etmiş oldukları galibiyetin propagandasını yaptıklarını ve halka moral destek sağladıklarını ifade etmek yerinde olacaktır.

Erzurum'daki Rus işgali 16 Şubat 1916'dan 12 Mart 1918'e kadar devam etti. Erzurum 1829 ve 1878'den sonra Ruslar tarafından üçüncü kez işgal edilmiş ve çok büyük sıkıntılar yaşamıştı. Bilhassa 25 aylık bu işgal döneminde, şehrin yerli halkı batıya ve iç bölgelere göç ederek, hayatlarını çok zor şartlar altında idame ettirebildiler. "Moskof"un sebep olduğu bu "zorunlu göç" sırasında birçokları hayatlarını kaybettiler. Erzurum ve çevresinde kalanlar ise, Rusların denetimindeki Ermenilerin kötü uygulamalarına maruz kalarak, çok acı

¹³⁷ The Times, June 20, 1916, Thursday, No. 41198.

¹³⁸ The Times, February 23, 1916, Wednesday, No. 41097.

¹³⁹ The Times, February 17, 1916, Thursday, No. 41092.

¹⁴⁰ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

¹⁴¹ The Times, February 18, 1916, Friday, No. 41093.

¹⁴² The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

¹⁴³ The Times, February 19, 1916, Saturday, No. 41094.

¹⁴⁴ The Times, February 28, 1916, Monday, No. 41101; March 1, 1916, Wednesday, No. 41103.

¹⁴⁵ The Times, March 13, 1916, Monday, No. 41113.

çektiler. Onların da önemli bir kısmı, ya hayatlarını kaybettiler ya da çok kötü şartlar altında devam ettirebildiler. Ancak Cihan Harbi'nin son evresinde meydana gelen Rus ihtilallerinin, Türkiye için ortaya çıkardığı elverişli durumlardan da azamî ölçüde istifade edilerek, Türk askerî birlikleri Erzurum şehrini 12 Şubat 1918'de kurtardılar¹⁴⁶. Erzurum ve çevresi tekrar Türk anavatanının ayrılmaz bir parçası oldu. Kurtuluşla birlikte muhacirlikte bulunan şehir halkının çok büyük bir kısmı, evlerine, yurtlarına dönmekte tereddüt göstermediler. Daha az bir kısmı da, yeni bir hayat kurdukları bölgelerde kaldılar. Bu gelişmelere ait kayıtlar arşivler, dönemin gazeteleri ve tarih kitaplarında yerini almıştır. Erzurumlular da, atalarının ve şehirlerinin yaklaşık 90 yıl önce yaşadıkları o yılları "acı bir tecrübe" olarak zihinlerinde yaşatmakta ve nesilden nesile sözlü olarak aktarmaktadırlar.

---

¹⁴⁶ The Times, March 12, 1918, Tuesday, No. 41735; March 15, 1918, Friday, No. 41738; February 27, 1918, No. 41724.

ABSTRACT

ERZURUM OCCUPATION BY RUSSIANS ACCORDING TO ENGLISH THE TIMES NEWSPAPER

Erzurum, one of the oldest cities of Anatolia that witnessed towering developments throughout history, was occupied by Russia in the First World War. In this article, the process of Russian occupation of Erzurum will be handled according to The Times, which is represented as one of the most important newspapers of England and the West. It is tried to establish how the western world approached the occupation and how the occupation was reflected to their public opinions. The perspective of The Times, which sometimes was the official spokesman ship of England, became crucial when Anglo-Russian alliance was considered during the First World War. Punished by the western world as abandoned them after the Bolshevik Revolution of November 1917, Russia was then marginalized quite a while. Here the aim of this article is to expose the details of occupation on the basis of news from the Times. How did British perceive the occupation of Erzurum by Russians who were their ally? What were their approaches towards them? How did Russian occupation of Erzurum and of Turkish evacuation reflected to the western public opinion? How were the British approaches to the Turkish eastern provinces and various issues related with them? Especially when Armenian question is considered, how did Britain perceive such an important problem during the First World War? At this juncture, it is tried to answer all these questions through The Times' point of view.

ÖZET

Tarih boyunca çok önemli gelişmelere sahne olmuş Anadolu'nun en eski şehirlerinden biri olan Erzurum I. Dünya Savaşı'nda Rus işgalini yaşamıştı. Bu makalede Erzurum şehrinin Rus işgali süreci İngiltere'nin ve Batı basınının en önemli gazeteleri arasında kabul edilen The Times'a göre değerlendirilecek ve işgale Batı dünyasının ne şekilde yaklaştığı ve bunun kendi kamuoylarına ne şekilde yansıtıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Zaman zaman İngiltere'nin resmî sözcülüğünü de yapmış olan The Times'ın bakış açısı, I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz-Rus müttefikliği göz önüne alındığında büyük önem arz etmektedir. 1917 Kasım ayındaki Bolşevik İhtilali'nden sonra müttefiklerini yüz üstü bırakmış olduğundan dolayı Batı dünyasının cezalandırma yoluna gittiği Rusya, bu tarihten sonra uzun sayılabilecek bir süreyle yalnızlığa terk edilecektir. İşte bu yazının amacı, 1916 yılında başlayan Rus işgalinin, The Times gazetesine dayanılarak ayrıntılı bir incelemesini ortaya koyabilmektir. İngilizler, müttefikleri olan Rusların Erzurum'u işgalini nasıl algılamışlardır? Onlara yaklaşımları ne olmuştur? Rus işgali ve Türklerin Erzurum'u tahliye etmeleri, Batı kamuoyuna nasıl yansıtılmıştır? Türk Doğu Vilayetleri hakkındaki İngiliz düşünceleri ve bölgeyle ilgili muhtelif meseleler üzerindeki yaklaşımları nasıldır? Özellikle Ermeni Meselesi boyutunda düşünüldüğünde, İngiltere'nin I. Dünya Savaşı sırasında bu önemli probleme bakış açısı ne şekildedir? İşte tüm bu soruların cevabı, The Times'ın bakış açısıyla aranacak ve ortaya konulmaya çalışılacaktır.